

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI**

**İBN KUTEYBE’NİN TE’VÎLU MUŞKİLİ’L-KUR’AN’ININ ARAP DİLİ
AÇISINDAN TAHLİLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ**

İzettin BİÇAK

KONYA-2016

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	İzettin BİÇAK		
	Numarası	148106011144		
	Ana Bilim / Bilim Dalı			
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İBN KUTEYBE'NİN TE'VÎLU MUŞKİLİ'L-KUR'AN'ININ ARAP DİLİ AÇISINDAN TAHLİLİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

İmzası

İzettin BİÇAK

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	İzzettin BİÇAK
	Numarası	148106011144
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ
	Tezin Adı	İBN KUTEYBE'NİN TE'VİLU MUŞKİLİ'L-KUR'AN'ININ ARAP DİLİ AÇISINDAN TAHLİLİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *İbn Kuteybe'nin Te'vilu Muşkili'l-Kur'an'ının Arap Dili Açısından Tahlili* başlıklı bu çalışma 30.12.2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/~~oyçokluğu~~ ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Muhammet Vehbi DERELİ	
2	Prof. Dr.	Mehmet Ali ŞİMŞEK	
3	Prof. Dr.	Muhammet TASA	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	İzettin BİÇAK		
	Numarası	148106011144		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ		
Tezin Adı	İBN KUTEYBE'NİN TE'VİLU MUŞKİLİ'L-KUR'AN'ININ ARAP DİLİ AÇISINDAN TAHLİLİ			

İbn Kuteybe, Kur'an'la ilgili dile getirilen şüpheleri gidermek ve ona yapılan saldırıları önlemek için Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an adlı eserini kaleme almıştır. o, Kur'an'a saldıranlara, yanlış yorumlayanlara ve hakiki manadan uzak tahrif derecesine varan tefsîr yöntemlerine başvuranlara karşı bir cevap olarak bu eserini kaleme almıştır. Eserinde Kur'an âyetleri arasındaki ihtilâf ve tenakuzun keyfiyeti ve sebepleri, kırâat farklılıkları, Kur'an'da dilbilgisi hatası, belâgat kavramları, zâhirî mana ile asıl kastedilen mana farklılığından kaynaklanan ihtilâf, müşterek lafızlar (çok anlamlı kelimeler), isim, isim-fiil, câmid fiil, hurûfu'l-me'anî ve hurûfu'l-cer'den birinin diğerinin yerine kullanılması gibi konuları ele almıştır. Bu müşkil ifadeleri açıklarken âyet, şiiir, hadîs ve Arap sözüyle istişhâd etmiştir. Bu çalışmada bunlara ilaveten İbn Kuteybe'nin hayatı, ilmî kişiliği ve Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an adlı eserindeki metodu ve onun dilciliği incelenmiştir.

Anahtar Terimler: İbn Kuteybe, Arap Dili, Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	İzettin BİÇAK		
	Student Number	148106011144		
	Department	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ		
Title of the Thesis/Dissertation	THE ANALYSIS OF IBN QUTAIBA'S TE'VÎLU MUŞKİLİ'L-KUR'AN IN TERMS OF ARABIC LANGUAGE			

Ibn Qutaiba wrote his work, entitled as *Ta'vil Mushkil al-Quran*, to remove doubts raised about the Quran and prevent attacks to it. He authored that work as a defense against those who attack or misinterpret the Quran or use some exegetic methods that fail the real meanings of the Quran to the extent of tampering with the text. In this work, he deals with such issues as how and why there are some incongruities between the Quranic verses; the differences between diverse Quran recitations; grammatical mistakes in the Quran; rhetorical conceptions; the incongruity emerging from the difference between real meaning and apparent meaning; ambiguous utterances; polysemic words; name, name of verb, radical verb, and replacing each one of the *Hurūf al-Meānī* and *Hurūf al-Jarr* with another. While explaining the ambiguous expressions, he uses Quran verses, poems, hadiths and Arabic sayings as examples. This work also analyses Ibn Kutaiba's life, academic personality, working method in *Ta'vil Mushkil al-Quran* and his career as a philologist.

Key terms: Ibn Qutaiba, Arabic language, *Ta'vil Mushkil al-Quran*

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	xii
TRANSKRİPSİYON	xiv
ÖNSÖZ	xv
GİRİŞ ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı	1
1.3. Konuyla İlgili Çalışmalar	1
1.4. Araştırmanın Önemi.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM	3
İBN KUTEYBE'NİN HAYATI VE ESERLERİ	3
1.1. Hayatı.....	4
1.1.1. Doğumu	5
1.1.2. Vefatı.....	6
1.1.3. İlmî Gelişmesi.....	7
1.1.4. Hocaları	7
1.1.5. Talebeleri.....	10
1.2. Eserleri.....	12
1.2.1. Kur'an İlimleriyle İlgili Eserleri	12
1.2.2. Hadîs İlimleriyle İlgili Eserleri.....	13
1.2.3. Dil, Edebiyat ve Lugat İlimleriyle İlgili Eserleri	13
1.2.4. Tarih ve Medeniyet Alanındaki Eserleri	14
1.2.5. Fıkıh ve Kelâm İlimleriyle İlgili Eserleri.....	15
1.2.6. Diğer Eserleri	16
1.2.7. İbn Kuteybe'ye Nispet Edilen Eserler	17
İKİNCİ BÖLÜM	18
TE'VİLÜ MUŞKİLİ'L-KUR'AN VE ARAP DİLİNDEKİ YERİ	18

2.1. Eserin Metodu ve İçeriği	19
2.2. Eserde İstishâd Metodu.....	20
2.2.1. İstishâdın Lugat Manası	21
2.2.2. Terim Olarak İstishâd.....	21
2.3. İstishâd Yöntemleri.....	21
2.4. Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an'ın Kaynakları	22
2.4.1. İbn Kuteybe'nin, Kaynaklardan İstifade Etme Yöntemi	22
2.4.2. İbn Kuteybe'nin Kaynakları	23
2.4.2.1. Hocaları	23
2.4.2.2. Fasîh Araplar	23
2.4.2.3. Sahâbe ve Tâbi'ûn	24
2.4.2.4. Nahiv ve Lugât Âlimleri.....	24
2.4.2.5. Kitaplar	25
2.4.2.5.1. Kitâbu'l-'Ayn	25
2.4.2.5.2. el-Kitâb	25
2.4.2.5.3. Meâni'l-Kur'an	25
2.4.2.5.4. Mecâzu'l-Kur'an	25
2.4.2.5.5. et-Tefsîr	26
2.4.2.5.6. Mukaddes Kitaplar	26
2.4.2.5.7. 'Acem Kitapları	26
2.4.2.5.8. Mushaflar	26
2.4.2.5.9. İbn Kuteybe'nin Kendi Eserleri.....	26
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	27
TE'VÎLU MUŞKİLİ'L-KUR'AN'DA ELE ALINAN KONULAR	27
3.1. Kur'an Âyetleri Arasındaki İhtilâf ve Tenakuzun Keyfiyeti ve Sebepleri... 28	
3.2. Kırâat Farklılıkları	29
3.2.1. Harekesi Değişip, Mana ve Sûreti Değişmeyen Kırâatler.....	29
3.2.2. Mana ve İ'rabı Değişen Ama Şekli Değişmeyen Kırâatler	29
3.2.3. Manası ve Harfleri Değişen, Şekli Değişmeyen Kırâatler	30
3.2.4. Şekli Değiştirdiği Halde Manası Değişmeyen Kırâatler	30
3.2.5. Şekli ve Manası Değişen Kırâatler	30
3.2.6. Takdim-Tehirli Olan Kırâatler	30

3.2.7. Ziyadelik ve Noksanlık Olan Kırâatler	31
3.3. Kur'an'da Dilbilgisi Hatası İddiaları.....	31
3.4. Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an'da Belâgat Kavramları	35
3.4.1. Müteşâbih Kavramı.....	35
3.4.2. Mecâz	37
3.4.3. İsti'âre.....	40
3.4.4. Maklûb.....	44
3.4.4.1. İyimserlik ve Karamsarlık.....	44
3.4.4.2. Bir Şeyin Vasfını Abartma	44
3.4.4.3. İstihza ve Tahkir Etme.....	45
3.4.4.4. Zıt Anımlı İsimlerin Ortak Bir İsimle İsimlendirilmesi.....	45
3.4.4.5. Takdim veya Tehir'in Açıklaması	47
3.4.5. Îcâz ve Hazif.....	49
3.4.5.1. Îcâz	49
3.4.5.2. Hazif.....	49
3.4.5.2.1. Muzâf 'ın Hazfi	49
3.4.5.2.2. Bir Fiilin İki Ayrı Şey Üzerinde Vuku Bulması.....	50
3.4.5.2.3. Muhâtabın Bilgisinden Dolayı Cevabı Bilinen İfadenin Düşürülmesi	51
3.4.5.2.4. Cümleden Bir veya İki Kelimenin Düşürülmesi.....	52
3.4.5.2.5. Îcâz ve Gizlenme Sebebiyle Cümlenin Müşkil ve Kapalı Hale Gelmesi	53
3.4.5.2.6. Kasemin Cevabının Hazfi	53
3.4.5.2.7. Manasını İsbât İçin “ل” Edatının Hazfi	54
3.4.5.2.8. Zikredilmeyen Lafzın İzmârıyla Yapılan Hazif	55
3.4.5.2.9. Sıfatların Hazfi.....	56
3.4.6. Tekrar ve Ziyade	56
3.4.6.1. Tekrar	56
3.4.6.1.1. Te'kîd Amaçlı Tekrar	58
3.4.6.1.2. Kararlılık İfadesi İçin Tekrar	58
3.4.6.1.3. Bir Sıfatın Te'kidi İçin Tekrar	59
3.4.6.1.4. Mükerrerin Durumunu İyice Kavratmak İçin Yapılan Tekrar	59
3.4.6.2. Ziyade	60
3.4.6.2.1. Te'kid İçin Ziyade	60

3.4.6.2.2. Lafzen Kelamda Olup Manen Sakıt Olan “لا” Harfi	61
3.4.6.2.3. Tenbih ve Uyarma İçin Zâid Olan “ألا” Harfi.....	61
3.4.6.2.4. “باء” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi	62
3.4.6.2.5. “من” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi.....	62
3.4.6.2.6. “اللام” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi	63
3.4.6.2.7. “الكاف” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi	63
3.4.6.2.8. “عن” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi	63
3.4.6.2.9. “إن” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi.....	64
3.4.6.2.10. “إن” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi	64
3.4.6.2.11. “إذ” Kelimesinin Zâid Olarak Gelmesi	64
3.4.6.2.12. “ما” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi	65
3.4.6.2.13. “واو” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi.....	65
3.4.6.2.14. “الوجه” Kelimesinin Zâid Olarak Gelmesi.....	65
3.4.6.2.15. “الاسم” Kelimesinin Zâid Olarak Gelmesi	66
3.4.7. Kinaye ve Ta‘rîz	66
3.4.7.1. Kinaye	66
3.4.7.2. Ta‘rîz	66
3.5. Zâhirî Mana ile Asıl Kastedilen Mana Farklılığından Kaynaklanan İhtilâf	68
3.6. Müşterek Lafızlar (Çok Anlamlı Kelimeler).....	69
3.6.1. “القضاء” Kelimesi	70
3.6.2. “الهدى” Kelimesi	71
3.6.3. “الأمة” Kelimesi.....	72
3.6.4. “العهد” Kelimesi	73
3.6.5. “الفنوت” Kelimesi	75
3.6.6. “الإمام” Kelimesi.....	76
3.6.7. “الصلاة” Kelimesi	76
3.7. İsim, İsim Fiil, Câmîd Fiil ve Hurûfu’l-Me‘anî.....	78

3.7.1. İsim	78
3.7.1.1. “كَأَيِّنَ”	79
3.7.1.2. “كَيْفَ”	79
3.7.1.3. “سِوَى سِوَى”	80
3.7.1.4. “أَيَّانَ”	81
3.7.1.5. “الآنَ”	81
3.7.1.6. “أَيَّ”	81
3.7.1.7. “مَهْمَا”	82
3.7.1.8. “ما وَمَنْ”	82
3.7.1.9. “أَوْلَى”	83
3.7.1.10. “لا بَحْرَمَ”	83
3.7.1.11. “الْوَيْلَ”	83
3.7.1.12. “لَعَنَ رُكَّ”	84
3.7.1.13. “لُدُنَّ”	84
3.7.2. İsim Fiil	84
3.7.2.1. “هَا”	84
3.7.2.2. “هَلُمَّ”	85
3.7.2.3. “رُؤَيْدًا”	85
3.7.3. Câmîd Fiiller	86
3.7.3.1. “كَادَ”	86
3.7.3.2. “هَاتِ”	86
3.7.3.3. “تَعَالَ”	87
3.7.4. Hurûfu'l-Me‘ânî	87
3.7.4.1. “وَيْكَأَنَّ”	87
3.7.4.2. “كَأَنَّ”	88
3.7.4.3. “لَاتَ”	88
3.7.4.4. “بِنَ”	89

3.7.4.5. “هَلْ”	90
3.7.4.6. “لَوْلَا لَوْمَا”	90
3.7.4.7. “لَمَّا”	91
3.7.4.8. “أَوْ”	92
3.7.4.9. “أَمْ”	93
3.7.4.10. “لَا”	94
3.7.4.11. “إِنْ”	94
3.7.4.12. “كَلَّا”	95
3.7.4.13. “أَلَا”	95
3.7.4.14. “إِي”	96
3.8. Harfi Cerlerden Birinin Diğèrinin Yerine Kullanılması.....	96
SONUÇ	101
BİBLİYOGRAFYA	103

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: adı geçen makale
<i>a.s.</i>	: aleyhisselam
<i>b.</i>	: ibn (oğlu)
<i>bsk.</i>	: Baskı
<i>bty.</i>	: Basım tarihi yok
<i>bkz.</i>	: bakınız
<i>c.</i>	: cilt
<i>Çev.</i>	: Çeviren
<i>DEÜİF</i>	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>h.</i>	: Hicrî
<i>Hz.</i>	: Hazreti
<i>Ktb.</i>	: Kütüphane
<i>M</i>	: Mîladî
<i>nşr.</i>	: Neşir
<i>Nr.</i>	: Numara
<i>ö.</i>	: ölüm tarihi

s.	: sayfa
sy.	: sayı
(s.a.v.)	: Sallallahu aleyhi ve sellem
thk.	: Tahkîk
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Tak.	: Takdim
yay.	: Yayınları
vb.	: ve başka veya benzeri
vs.	: ve saire
byy.	: basım yeri yok

TRANSKRİPSİYON

Sessiz harfler	Uzun heceler
ء : ’	ا : â
ث : ṣ	و : û (ü, ö, o)
ح : ħ	ي : î
خ : ħ	
ذ : ẓ	
ص : ş	
ض : ḍ	
ط : ṭ	
ظ : ẓ	
ع : ‘	
ق : ḳ	

Türkçede kendisine yakın bir karşılığı olan ج - ت - ب gibi harflerde ve Türkçeye yerleşmiş kelime ve tabirlerde transkribe uygulanmamıştır.

ÖNSÖZ

Tarih boyunca Müslümanların dinî inançlarına, ibadetlerine ve toplumsal yaşamlarına yön vermede tek rehber olarak kabul edilen Kur'an'ı Kerim, İslâm'ın fetihlerle beraber dünyanın farklı coğrafyalarına yayılmasıyla birlikte Müslümanlar, değişik toplum ve kültürlerle tanışmış ve bunun neticesinde daha önce sorgulanmayan dinî ve amelî bazı fikirler sorgulanır hale gelmiştir. Arap olmayan milletlerin İslâm dinine girmeleri ise sadece dil üzerinde tahrifât meydana getirmemiş, bununla beraber itikâdî ve amelî anlamda da problemler meydana getirmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından kısa bir süre sonra Müslümanlar arasında yaşanan Cemel Vakası (36/656) ve Siffin Savaşı (37/657), ileriki dönemlerde fikrî ve itikâdî fırkalara dönüşmüştür. Daha birinci yüzyılda Müteşâbih, Muşkil ve Tenakuz kavramları belli bazı kesimlerce tartışılmaya başlanmış ve Müslümanların temel kitabı olan Kur'an'ı hedef alarak ondaki Muşkil ve Müteşâbih âyetler üzerinden onun ilahîliği ve güvenilirliği konusunda Müslümanların zihninde birtakım şüphe ve kuşkular uyandırmak amaçlanmıştı. Ancak İslâm âlimleri bu sinsî planları, gösterdikleri ilmî ve fikrî çaba ve gayretlerle boşa çıkarmışlardır.

Muşkilü'l-Kur'an alanında günümüze ulaşan ilk sistematik eserin sahibi İbn Kuteybe'dir. O, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an* adlı eserini Kur'an'ı eleştirerek toplumda fitne ve fesat çıkarmak isteyen, ondaki müteşâbih âyetleri kıt anlayışları, sakat görüşleri ve önyargılı yorumlarıyla tahrif edip, sonra da Kur'an'da ihtilaf ve çelişkilerin, i'râb ve nazım hatalarının bulunduğunu iddia edenlere cevap vermek amacıyla kaleme aldığı açıklamıştır.

Ayrıca İslâm'ın temel kaynağının güvenilirliği hakkında kuşku uyandırmak isteyen mülhitlere açık ve kesin delillerle cevap vermek, halkın zihninde anlam kargaşasına yol açan bazı âyetleri açıklamak amacıyla telif ettiğini ifade etmiştir. Buna göre şöyle denilebilir: Muşkilü'l-Kur'an ilmînin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan iki ana etken vardır: Birincisi, Kur'an'ın ilahîliği konusunda kuşku ve şüpheler uyandırmak isteyen İslâm aleyhtarı gruplara karşı Kur'an'daki hakikatleri açıklama, ikincisi ise halkın zihninde karışıklığa yol açan bazı müşkil ve müteşâbih âyetleri makul bir tarzda yorumlama ihtiyacıdır.

Bu vesileyle, konu seçiminden itibaren bana destek veren, beni yönlendiren ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ'ye çok teşekkür ederim. Ayrıca değerli bilgi ve görüşlerini benimle paylaşan hocalarıma, olumlu katkı ve düzeltmeleriyle bana yardımcı olan arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

İzettin BİÇAK

Konya 2016

GİRİŞ ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

1.1. Araştırmanın Konusu

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde İbn Kuteybe'nin hayatı, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an* ve Arap dilindeki yeri üzerinde durulmuştur. Eserin metodu ve içeriği, eserde istişâh metodu, kaynakları, İbn Kuteybe'nin kaynaklardan istifade etme yöntemleri ve İbn Kuteybe'nin kaynakları ele alınmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde ise Kur'an âyetleri arasındaki ihtilâf ve tenakuzun keyfiyeti ve sebepleri, kırâat farklılıkları, Kur'an'da dilbilgisi hatasına yönelik iddialar, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*'da Belâgat kavramları, zâhirî mana ile asıl kastedilen mana farklılığından kaynaklanan ihtilâf, müşterek lafızlar, isim, isim-fiil, câmid fiil ve hurûfu'l-me'anî ve harfi cerlerle ilgili konulara yer verilmiştir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Arap dili ve edebiyatında çok önemli bir yere sahip olan İbn Kuteybe'nin hayatı, edebî şahsiyeti ve Arap gramerine katkısını; Kur'an'ın müşkil ifadeleriyle ona yapılan saldırıları önlemek için Kur'an'ın müşkil ve müteşâbih ifadelerini açıklayarak ortaya koyduğu eserinin dil yönünü incelemektir.

1.3. Konuyla İlgili Çalışmalar

Konuyla ilgili olarak *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, *İbn Kuteybe'nin Uyûnu'l-Ahbâr Adlı Eseri*, *İbn Kuteybe'nin Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an'ında Mülhidlere Karşı Kur'an Savunması*, *Kuteybe b. Müslim ve Zamanı*, *İbn Kuteybe'nin Tarihçiliği*, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, *Edebu'l-Kâtib*, *Tahkik ve Takdim*, *İbn Kuteybe'nin Kelâmî Görüşleri ve el-İhtilaf fi'l-Lafz Adlı Eseri ve Hicri III. Asırdaki Tefsîr Çalışmaları* ve *İbn Kuteybe'nin Tefsîr Anlayışı*, *İbn Kuteybe'nin Garîbu'l-Hadîs*

ve ez-Zemahşerî'nin *el-Faâik fî Garîbu'l Hadîs Adlı Eserlerinin Konulu Sözlükçülük Açısından Değerlendirmesi*, *El-İmame ve's-Siyâse* ve *İbni Kuteybe'nin Tarihçiliği* gibi bazı çalışmalar yüksek lisans ve doktora tezi olarak çalışılmıştır. Ancak bu çalışmaların hiçbiri *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*'ın Arap dili açısından yeri ve ele aldığı konulara yönelik değildir.

1.4. Araştırmanın Önemi

İbn Kuteybe, söz konusu eserinde ilk önce Kur'an'a yöneltilen eleştirileri ele almış, daha sonra mecâz ve isti'âre konularını işlemiş, ondan sonra hurûf mukatta'a ile tefsîrcilerin bu harflere dair ihtilâflarını ve muşkil olan ifadeleri zikretmiştir. Ele aldığı sûrelerdeki muşkilleri zikrettikten sonra farklı anlamlara gelen lafızlarla ilgili çok önemli bir bölüm oluşturmuştur. O bölümde tek bir kalıpta olup da farklı anlama gelen kırk küsur kelimeyi zikretmiştir. Daha sonra ma'âni harflerini ve onlara benzer çekimi olmayan fiilleri zikretmiştir. Erken dönemde yazılan bu eserin dile olan katkısı büyüktür. Böyle bir eserin muhtevasıyla beraber incelenmesi, alana nasıl bir katkı sağladığının anlaşılması hususunda son derece önemlidir.

Bu muşkil ifadeleri açıklarken âyet, şiir, hadîs ve Arap sözüyle istişhâd etmektedir. Bu çalışmada İbn Kuteybe'nin hayatı, ilmî kişiliği ve *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an* adlı eserindeki metodu ve dilciliği incelemeye çalışılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
İBN KUTEYBE'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Bu bölümde İbn Kuteybe'nin hayatı ve eserleri üzerinde durulacaktır.

1.1. Hayatı

İbn Kuteybe (213-276), Müslüman olan bir ailede dünyaya gelmiştir. İbn Kuteybe, Farişî olan bir ailenin çocuğu olmasına rağmen¹ bir Arap gibi konuşabiliyordu. Ailesi farişî olduğundan Farsça'ya da aşinalığı vardı. Zaten kendisinin kadılık yaptığı yer olan Dînever² halkının çoğunluğu da Farstı ve Farsça konuşuyordu.³

İbn Kuteybe'nin babasının, onun ilmî birikimine katkısı olduğu, İbn Kuteybe'nin kendi eserlerinde “babam bana anlatmıştı ki” şeklindeki ifadelerden anlaşılmaktadır.⁴ İbn Kuteybe'nin kendi eserinde zaman zaman babasından nakillerde bulunması, onun kültürlü bir aile çevresinde yetiştiğini de göstermektedir.⁵ Onun eserlerini Mısır'da okutarak tanınmasını sağlayan, oğlu Ahmed b. Abdillâh b. Muslim'dir.⁶

İbn Hacer, (ö. 852) İbn Kuteybe'nin oğlu Kâdî Ahmed b. Abdillâh, Mısır'a kâdî olarak atandığında Ehl-i Hadis, onun makamına girip kendisinden hadis almak istediğinde onun şöyle dediğini rivayet etmektedir. “*Yanımda sadece babamın kitapları var, ben onları ezbere biliyorum. Arzu ederseniz onları ezbere okuyabilirim.*”

İbn Hacer devamında “*Onları Kur'an sureleri gibi ezberlemişti. Babasının 21 kitabından 18 tanesini kendisine levhalarla ezberlettirdiği söylenmektedir. İnsanlar bunu duyunca onun yanına gelmeye başladılar. Dolayısıyla onun meclisi bilim ve edebiyat aşığı insanlarla dolmaya başladı. Gelenler arasında Ebû Ca'fer b. en-Nahhâs, Ahmed b. Muhammed Vellâd, Ebû Âsım Muzaffer b. Ahmed ve Mısır'ın önde gelen*

¹ Seyyid Ahmed Sakr, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, Naşirin Mukaddimesi*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401/1981, s. 2.

² İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997/1417, s. 105.

³ Mûsâ el-Huseynî İshâk, *İbn Kuteybe*, (İngilizce'den Arapça'ya tercüme eden Haşım Yağî'dir), I. bsk., Beyrut, 1980, s. 6; Hatice Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 32.

⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *'Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1348/1930, I, 142.

⁵ Ahmed Sakr, a.g.e., s. 3.

⁶ ez-Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Muessesetu'r-Risâle, thk. Ali Ebû Zeyd, Beyrut, 1403/1983, I. bsk., XXIII, 299.

şahsiyetleri de vardı” demektedir.⁷ İbn Kuteybe'nin torunu Abdolvâhid'in de babasından sonra dedesinin eserlerini sonraki nesillere aktardığı tarihçiler tarafından bildirilmektedir.⁸

1.1.1. Doğumu

Ebu Muhammed künyesiyle bilinen İbn Kuteybe'nin asıl adı Abdullah b. Müslim'dir. İbn Kuteybe, Dînever'de kadılık yaptığı için kendisine Dîneverî de denilmiştir.⁹

İbn Kuteybe'nin babası Müslim'in “Mervu'r-ruz” halkından olması sebebiyle kendisine Mervezî, doğum yeri olan Kûfe'ye nisbeten Kûfî, Bağdad'da yaşamış olması hasebiyle de Bağdadî denilmiştir. Kutebî veya Kuteybî nisbesi ise dedesi Kuteybe'nin adından gelmektedir.¹⁰

İbn Kuteybe, Halife Me'mûn'un son dönemlerinde 213/828 yılında dünyaya gelmiştir.¹¹ Kaynaklar onun nerede doğduğu hakkında farklı bilgiler vermektedir. Verilen bilgilerin bir kısmı onun Kûfe'de¹² bir kısmı da Bağdat'ta dünyaya geldiğini belirtmektedir.¹³ “Kaynaklar onun, ailesinin Merv'den Irak'a göç edip Kûfe'ye yerleşmiş olmasından dolayı Farisî, hatta Türk olabileceğini belirtse de Türk ülkesinden olması dahi o'nun Türk olduğunu söylemeye yeterli bir delil değildir. Çünkü Türk ülkeleri içinde sadece Türk olan insanların yaşamadığı bilinmektedir. Ayrıca ilk dönem kaynaklarında böyle bir bilginin olmayıp günümüz dönemi sayılabilecek bir kaynakta böyle bir bilginin verilmesi de şüphe uyandıran bir husustur.”¹⁴

İbn Kuteybe'nin nereli olduğu hakkında ulaşılan en eski kaynağın İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inin olması ve bu eserin bize İbn Kuteybe'nin Kûfeli olduğunu

⁷ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, nşr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996, I-III, 358; Dülber, *a.g.e.*, s. 33.

⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 358.

⁹ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Saîd, *Târihu Bağdâd*, nşr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, bty., X, 170; Hüseyin Varol, “İbn Kuteybe ve Eserleri,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 6, Erzurum, 1986, s. 141.

¹¹ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105.

¹² el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170.

¹³ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁴ Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe,” *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 145; Dülber, *a.g.e.*, s. 34.

bildirmedi¹⁵, İbn Kuteybe'nin Kûfe'li olduğu yönünde bir kanaate varmamıza neden olmuştur.

İbn Kuteybe'nin, Bağdât'a ne zaman geldiği ve orada ne kadar yaşadığı tam olarak belli olmamakla birlikte o zamanki ilim ve âlimlerin merkezi olan Bağdât'ın ilim meclislerinde yetiştiği konusunda ittifak vardır.¹⁶

Sonuç itibarıyla şöyle denilebilir: İbn Kuteybe, aslen ve babasından dolayı Mervli, çalıştığı yer olarak Dîneverlidir. Doğum yeri Kûfe, yaşadığı yer ise Basra ve Bağdat'tır.

1.1.2. Vefatı

Kaynaklarda İbn Kuteybe'nin ölüm tarihi hakkında farklı bilgiler yer almaktadır. İbnu'n-Nedîm (ö. 385/995), İbn Kuteybe'nin 270/883 tarihinde vefat ettiğini belirtmektedir.¹⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), onun h. 270'te vefat ettiğini söyledikten sonra h. 276'da vefat ettiğine dair bir rivayet de zikretmiştir.¹⁸ İbn Hallikân (ö. 681/1282), 270, 271 ve 276 şeklinde vefat tarihi ile ilgili farklı görüşleri aktardıktan sonra en sahih görüşün 276 olduğunu açıklamıştır.¹⁹

Ölüm tarihi hakkında bilgi veren en eski kaynaklar, ez-Zubeydî, İbnu'n-Nedîm ve el-Hatîb el-Bağdâdî'dir. Bu şahıslardan ölüm tarihi İbn Kuteybe'ye en yakın olan ez-Zubeydî'nin (ö. 379/989), İbn Kuteybe'nin 276 yılında vefat ettiğini söylemesi, onun bu tarihte öldüğü ihtimalini yükseltmektedir.²⁰

Rivayete göre İbn Kuteybe, ölümünden bir gün önce, herîse (keşkek veya kavrulmuş un helvası) yemiş, bir müddet sonra kendisine hararet basmış ve feryat ederek bayılmıştır. Öğle namazına kadar baygın kalmış, ayıldıktan sonra bir saat ıstırap çekmiş, daha sonra sakinleşmiş ve ertesi gün (Recep ayının ilk gecesi) seher vaktine

¹⁵ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁶ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁷ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁸ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170.

¹⁹ İbn Hallikân, Şemsuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sadr, Beyrut, 1415/1994, III, 43.

²⁰ Mûsâ el-Huseynî, *İbn Kuteybe*, s. 10-12.

kadar kelime-i şahadet getirerek vefat etmiştir. Kaynaklarda bayıldıktan sonra ayılmadan hemen vefat ettiğine dair bilgiler de bulunmaktadır.²¹

1.1.3. İlmî Gelişmesi

İbn Kuteybe'nin çok yönlü ilmî kişiliğinin yanında temayüz ettiği bazı ilim dalları da vardır ki, bunlarla ilgili müstakil önemli eserler vermiştir. Bize ulaşan ya da bibliyografik eserler vasıtasıyla isimleri ve konuları bize aktarılan eserleri incelendiğinde bu ilimlerin öncelikle Kur'an ve hadis ilimleri ile dil, edebiyat, nahiv, fıkıh, şiir ve tarih olduğu görülecektir. Bütün bunların yanında onun felsefe ve mantık gibi ilimlerle de meşgul olduğu ifade edilmektedir.²²

1.1.4. Hocaları

İbn Kuteybe'nin ilim tahsil ettiği ve önemli eserler vermesine sebep olan hocaları, zamanının önemli tefsîr, hadis, fıkıh, nahiv ve diğer ilimlerdeki öncü isimlerden oluşmaktadır.²³

1. İbn Kuteybe'nin ilim aldığı kişilerden biri, babası olan Müslim b. Kuteybe'dir. (ö.?)²⁴ Zira *'Uyûnu'l-Ahbâr* adlı eserinde babasından bazı nakillerde bulunmuştur.²⁵

2. İbn Kuteybe 18 yaşında iken Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın arkadaşı olan Ahmed b. Sa'id el-Lihyanî'den (ö. 231/845), *Kitâbu'l-Emvâl*'i okumuştur.²⁶

3. Ebû Abdillah Muhammed b. Sellâm el-Cumahî (ö. 231/845): *Tabakâtu's-Şu'arâ* sahibidir.²⁷

4. Ebû Yakûb İshak b. İbrahim el-Hanzalî, İbn Râheveyh (ö. 238/852) olarak bilinir. Hadîs ve Fıkıh hocasıdır, İmâm eş-Şâfi'î ile arkadaşlık edip münazaraya

²¹ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 39.

²² Abdullah el-Cebbûrî, İbn Kuteybe'nin *Garîbu'l-Hâdis* isimli eserinin muhakkik mukaddimesi, Bağdat 1977, s. 11-12; M. Bahaüddin Varol, "İbn Kuteybe ve Tarihçiliği," *İslamî İlimleri Dergisi*, yıl 3. sy. 2, 2008, s. 188.

²³ M. Varol, *İbn Kuteybe ve Tarihçiliği*, s. 188.

²⁴ Servet 'Ukkaşe, İbn Kuteybe'nin *el-Me'ârif* isimli eserinin muhakkik mukaddimesi, nşr. Dâru'l-Ma'ârif, Beyrut, 1960, s. 36.

²⁵ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 36.

²⁶ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 3.

²⁷ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 36.

girmiştir. el-Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, et-Tirmizî, en-Nesâî ve Ahmed b. Hanbel, ondan rivayette bulunmuştur.²⁸

5. Harmele b. Yahya et-Tecîbî (ö. 243/857): İmâm eş-Şâfi'î ile arkadaşlık etmiştir.²⁹

6. Kâdî Yahya b. Eksem (ö. 242/856): İbn Kuteybe Mekke'de ondan ders almıştır.³⁰

7. Ebû Abdillâh Hasen b. Hüseyin b. Harb es-Sulemî el-Mervezî (ö. 246/860).³¹

8. Da'bil b. Ali el-Huzâ'î (ö. 246/860).³²

9. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Merzûk b. Bukeyr b. Behlûl el-Bâhilî el-Basrî (ö. 248/862).³³

10. Ebû İshâk İbrâhim b. Sufyân ez-Ziyâdî (ö. 249/863): Sîbeveyh, el-Asmâ'î ve Ebû Ubeyde'nin öğrencisidir.³⁴

11. Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (ö. 248 veya 255/862, 869).³⁵

12. Muhammed b. Ziyâd b. Ubeydullah b. Ziyâd b. Rabî' ez-Ziyâdî el-Basrî (ö. 252/866).³⁶

13. Ebû Yakub İshâk b. İbrâhim b. Muhammed es-Savâf el-Bâhilî el-Basrî (ö. 253/867).³⁷

14. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahya b. Ebî Hazm el-Kuta'î el-Basrî (ö. 253/867).³⁸

²⁸ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 4.

²⁹ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 37.

³⁰ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 4.

³¹ M. Varol, *İbn Kuteybe ve Tarihçiliği*, s. 188.

³² Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 37.

³³ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 4.

³⁴ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 37.

³⁵ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 4.

³⁶ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170; Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 37.

³⁷ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 5.

³⁸ M. Varol, *İbn Kuteybe ve Tarihçiliği*, s. 188; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 5.

15. Ebu'l-Hattâb Ziyâd b. Yahya b. Ziyâd el-Hissânî el-Basrî (ö. 254/868).³⁹
16. Şubâbe b. Suvvâr (ö. 254/868).⁴⁰
17. Ebû Osman 'Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 254/868):⁴¹ Bazı kitapları için İbn Kuteybe'ye icâzet vermiştir.⁴²
18. Ebû Yakub İshâk b. İbrâhim b. Habîb b. eş-Şehîd el-Basrî (ö. 257 /871).⁴³
19. Ebû Tâlib Zeyd b. Ahzem et-Tâî el-Basrî (ö. 257 /871).⁴⁴
20. Ebu'l-Fadl Abbâs b. el-Ferac er-Rayâşî (ö. 257/871): el-Asma'î'nin talebesidir.⁴⁵
21. Ebû Sehl es-Seffâr 'Ubde b. Abdullah el-Huzâ'î el-Kûfî (ö. 258/872).⁴⁶
22. Abdurrahman b. Bişr b. Hakem b. Habîb b. Mihrân el-'Abdî (ö. 260/874).⁴⁷
23. Ebû Bekir Muhammed b. Hâlid b. Haddâş b. 'Aclân el-Mahlî el-Basrî (h. 3. asır âlimi).⁴⁸
24. Ebû Sa'îd Ahmed b. Hâlid ed-Darîr (h. 3. asır âlimi).⁴⁹
25. Abdurrahman b. Abdillâh b. Kurayb (h. 3. asır âlimi), el-Asma'î'nin yeğenidir.⁵⁰
26. Ebû Abdillâh el-Hemedânî Muhammed b. 'Ubeyd b. Abdilmelik el-Esedî (ö.?).⁵¹

³⁹ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 5.

⁴⁰ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 37.

⁴¹ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 5.

⁴² İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-Ahbâr*, s. 199-216-249.

⁴³ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁴ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 5.

⁴⁵ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁶ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁷ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 38; M. Varol, *İbn Kuteybe ve Tarihçiliği*, s. 188.

⁴⁸ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 6; Dülber, *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁹ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 38; Dülber, *a.g.e.*, s. 45.

⁵⁰ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 6; Dülber, *a.g.e.*, s. 45.

⁵¹ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 38.

1.1.5. Talebeleri

İbn Kuteybe yazdığı eserlerle kendi zamanının önemli konularına öncülük etmiştir. Bu, kendi çabasının yanında oğlu Ahmed ve diğer öğrencilerinin yardımıyla da olmuştur. İbn Hallikân'ın bize aktardığı bilgilere göre İbn Kuteybe vefat edinceye kadar eserlerini talebelerine okutmaya devam etmiştir.⁵² o, vefatından sonra onun görüş ve düşüncelerini bize aktaracak öğrenciler yetiştirmiştir. İbn Kuteybe'nin öğrencileri şöyle sıralanabilir:

1. Ebû Ca'fer b. Kuteybe Ahmed b. Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî el-Bağdâdî (ö. 322/953)⁵³: İbn Kuteybe'nin çeşitli sahalardaki ilmî birikimini sonraki nesillere aktaran öğrencilerinin başında gelir. Babasının kitaplarını Kur'an'ı ezberler gibi ezberlemiştir.⁵⁴

2. Ahmed b. Mervân el-Mâlikî (ö. 298/910): *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* kitabını rivayet eden kişidir.⁵⁵

3. Ebu'l-Yesr İbrâhîm b. Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö. 298/910).⁵⁶

4. Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. el-Merzubânî (ö. 309/921).⁵⁷

5. Ebu'l-Kâsım İbrâhîm b. Muhammed b. Eyyûb b. Beşîr es-Sâ'îğ (ö. 313/925): İbn Kuteybe'nin bütün eserlerini rivayet eden kişidir.⁵⁸

6. Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Ahmed b. Abdillâh b. Bukeyr et-Temîmî (ö. 334/945).⁵⁹

7. Ebû Muhammed Ubeydullâh b. Abdurrahman b. Muhammed b. 'Îsâ es-Sukkerî (ö. 323/934): *Islâhu'l Galat*, *Garîbu'l-Hadîs* ve *Kitâbu'l-Mesâil vel-Ecvîbe* adlı eserlerini rivayet eden kişidir.⁶⁰

⁵² İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 42-44.

⁵³ İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 42-44; Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 39.

⁵⁴ Abdullah el-Cebbûrî, *a.g.e.*, s. 15; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁵ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 39.

⁵⁶ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁷ Servet 'Ukkaşe, *a.g.e.*, s. 39.

⁵⁸ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁹ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 37; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170.

8. Ahmed b. Muhammed el-Hasen ed-Darrâb (ö. 328/939).⁶¹
9. Abdullah b. Ca'fer b. Durusteveyh el-Fârisî (ö. 335/945): *Kitâbu'l-Eşribe*'yi rivayet etmiştir.⁶²
10. el-Heysen b. Kuleyb eş-Şâmî (ö. 335/946): İbn Kuteybe'den özel edebiyat dersi aldı.⁶³
11. Kâsım b. Esbağ el-Endelûsî (ö. 340/951): İbn Kuteybe'den *el-Ma'ârif*, *Kitâbu Meâni'l-Kur'an* ve *Garîbu'l-Hadîs* adlı eserlerini okudu.⁶⁴
12. Ebu Abdillah Muhammed b. Ebi'l-Esved el-Belsî (ö. 343/954).⁶⁵
13. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Keracî (ö. 343/954).⁶⁶
14. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. 'Umeyre el-Ervâî el-Mervezî (ö.?).
15. Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed el-Ezdî (ö. 348/959).⁶⁷
16. Ebû Bekr Ahmed b. Huseyin b. İbrâhim ed-Dîneverî (ö.?), İbn Kuteybe'den *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*'i rivayet etmiştir.⁶⁸
17. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hasan ed-Dîneverî (ö.?): İbn Kuteybe'den *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*'i okumuştur.⁶⁹
18. Ebû Recâ Muhammed b. Hâmid b. el-Hâris el-Bağdâdî (ö. 343/954).⁷⁰

⁶⁰ Servet 'Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 40; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 37.

⁶¹ Dülber, *a.g.e.*, s. 46.

⁶² İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 42-44; Servet 'Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 40.

⁶³ Servet 'Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁴ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁵ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 38.

⁶⁶ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 38.

⁶⁷ Servet 'Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 40; M. Bahaüddin Varol, "İbn Kuteybe, Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri," *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya, s. 251.

⁶⁸ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 38; Servet 'Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁹ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 38.

⁷⁰ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 38.

1.2. Eserleri

İbn Kuteybe'nin ağırlıklı olarak Dil, Edebiyat, Hadîs ve Kur'an ilimlerine dair olan eserleri günümüze ulaşmıştır. en-Nevevî (ö. 676/1277), İbn Kuteybe'nin eserlerinin sayısını unuttuğunu ama altmıştan fazla olduğunu sandığını açıklamıştır.⁷¹ Ebû'l-'Alâ el-Me'arrî (ö. 449/1057) ise İbn Kuteybe'nin 65 kadar eserinin bulunduğunu söylemiştir.⁷² İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *et-Tahdîs bi Menâkibî Ehl-i Hadîs* isimli eserden nakilde bulunarak, İbn Kuteybe'nin eserlerinin 300'e ulaştığı görüşü abartılı olarak görülmüştür.⁷³ İbn Kuteybe'nin, kaynaklardan tespit edilen eserleri şöyle zikredilebilir:

1.2.1. Kur'an İlimleriyle İlgili Eserleri

a- Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân: Müellif, eserini Kur'an'a saldıranların ve fitne çıkarmak için onun müteşâbihlerine uyanların, Kur'an'da çelişki, lahn ve nazım bozukluğu gibi kusurlar bulunduğuna dair iddialarına cevap vermek amacıyla kaleme aldığını belirtmektedir.⁷⁴

b. Garîbu'l-Kur'ân: *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*'ın devamı niteliğindedir. İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*'ın 25. sayfasında bu kitabın hacminin fazla büyümemesi için *Garîbu'l-Kur'an* adında başka bir tefsîr kitabını yazacağını belirtmektedir.⁷⁵

c. Tefsîru Sûreti'n-Nûr⁷⁶

d. el-Kırâât: İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an* adlı eserinde bu esere işaret etmektedir.⁷⁷

e. İ'râbu'l-Kırâât / İ'râbu'l-Kur'ân⁷⁸

⁷¹ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Lugât*, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, bty. II, 280.

⁷² Servet 'Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 55.

⁷³ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 31; Servet 'Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 55; M. Varol, *İbn Kuteybe ve Hayatı*, s. 254.

⁷⁴ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 22-23; en-Nevevî, *a.g.e.*, s. 280; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 147; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170.

⁷⁵ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105; en-Nevevî, *a.g.e.*, s. 280.

⁷⁶ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 147.

⁷⁷ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 28; *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 45.

f. er-Reddu ‘âle’l-Kâili bi-Halki’l-Kur’an⁷⁹

g. Âdâbu’l-Kırâât⁸⁰

h. Kitâbu Meâni’l-Kur’ân: İbn Kuteybe’nin öğrencilerinden Kâsım b. Esbağ el-Endelusî (ö.340/951), *Kitâbu Manai’l-Kur’an*’ı ders olarak okumuştur.⁸¹

1.2.2. Hadîs İlimleriyle İlgili Eserleri

a. el-Muştebîh mine’l-Hadîs ve’l-Kur’an: Kaynaklarda *Kitâbu’l-Muteşâbîh mine’l-Hadîs ve’l-Kur’an* adıyla da geçen eserin Brockelmann ve GAL’da mevcuttur.⁸²

b. Te’vîlu Muhtelifi’l-Hadîs / Te’vîlu Muşkili’l-Hadîs: İbn Kuteybe, hadise dair bu en önemli çalışmasında muhaddislerle ilgili ithamlarda bulunanlara cevaplar vermektedir.⁸³

c. Garîbu’l-Hadîs: Eser Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın *Garîbu’l-Hadîs*’ine almadığı veya açıklamadığı garîb kelimelerin bir araya getirilmesi ve onların açıklamalarının yapılmasıyla meydana gelmiştir.⁸⁴

d. Islâhu’l-Galat / Islâhu’l-Galat fî Garîbi’l-Hadîs li Ebû Ubeyde⁸⁵

e. el-Mesâ’il ve’l-Ecvibe fi’l-Hadîs ve’l-Luga⁸⁶

1.2.3. Dil, Edebiyat ve Lugat İlimleriyle İlgili Eserleri

a. Edebu’l-Kâtib: Dil ve Edebiyat alanında önemli bir eser olarak kabul edilen *Edebu’l-Kâtib*, devlet hizmetinde görev yapan kâtipler için yazılmış olup dil, imla ve beyit açıklamalarını içermektedir. Mısır’da defalarca basılmıştır.⁸⁷

⁷⁸ İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 42; Servet ‘Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 43.

⁷⁹ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 28; Servet ‘Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 43.

⁸⁰ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 28; Servet ‘Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 44.

⁸¹ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 31; Servet ‘Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 43.

⁸² Yazıcı, *a.g.m.*, s. 147.

⁸³ İbnu’l-Enbârî, Ebu’l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nuzhetu’l-Elibbâ fî Tabakâti’l-Udebâ*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî, Dâru’l-Menâr, Ürdün, 1405/1985, s. 160; İbnu’n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 24.

⁸⁴ ez-Zehebî, *Siyer*, s. 297; İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 42; İbnu’l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 160.

⁸⁵ ez-Zehebî, *Siyer*, s. 297; İbnu’n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 11.

⁸⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, s. 297; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 24; İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 43.

b. eş-Şi‘r ve‘ő-Şu‘arâ / Tabakâtu‘ő-Şu‘arâ / Divânu‘ő-Şu‘arâ ⁸⁸

c. Me‘ânî‘ő-Şi‘r / Kitâbu‘l-Me‘ânî‘l-Kebîr / Me‘ânî‘ő-Şi‘ri‘l-Kebîr⁸⁹

d. Telķînu‘l-Mute‘allim mine‘n-Nahv ⁹⁰

e. el-İştikâk ⁹¹

f. ‘Uyûnu‘ő-Şi‘r: İbnu‘n-Nedîm, bu eserin on kitabı kapsadığını belirtmektedir. Bazıları şunlardır: 1. Kitâbu‘l-Merâtib, 2. el-Kalâid, 3. el- Mehâsin, 4. el-Meşâhid, 5. eş- Őevâhid, 6. el-Cevâhir, 7. el-Merâkib.⁹²

g. Câmîu‘n-Nahvi‘l-Kebîr / Câmîu‘n-Nahv⁹³

h. Câmîu‘n-Nahvi‘s-Sağîr⁹⁴

1.2.4. Tarih ve Medeniyet Alanındaki Eserleri

a. ‘Uyûnu‘l-Ahbâr: İbn Kuteybe‘nin kùltür zenginliğini ve farklı konulardaki bilgilerini kapsayan bu eser on kitaptan oluşmaktadır. 1. Kitâbu‘s-Sultân, 2. Kitâbu‘l-Harb, 3. Kitâbu‘s-Sudûd, 4. Kitâbu‘t-Tabâi‘ ve‘l-Ahlâk, 5. Kitâbu‘l-İlm, 6. Kitâbu‘z-Zuhd, 7. Kitâbu‘l-İhvân, 8. Kitâbu‘l-Havâic, 9. Kitâbu‘t-Ta‘âm, 10. Kitâbu‘n-Nisâ’,⁹⁵

b. el-Evâil: Bu eser farklı ilim dalları hakkında bilgi veren bir eserdir. Eser, Muhammed Bedreddîn el-Kahvecî tarafından yayımlanmıştır.⁹⁶

c. el-Ma‘ârif: Bu eserde insanlık tarihinden başlayarak Halife Müstaîn-Billah‘ın (ö. 252/866) dönemine kadar geçen zaman devirleri hakkında ansiklopedik bilgiler verilmektedir.⁹⁷

⁸⁷ İbnu‘n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105; eZ-Zehebî, *Siyer*, s. 297; İbnu‘l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 160.

⁸⁸ İbnu‘n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 147; eZ-Zehebî, *Siyer*, s. 297.

⁸⁹ İbnu‘n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105; eZ-Zehebî, *Siyer*, s. 297; Servet ‘Ukkaş, *a.g.e.*, s. 49.

⁹⁰ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 147.

⁹¹ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 147.

⁹² İbnu‘n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁹³ İbnu‘n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106; Servet ‘Ukkaş, *a.g.e.*, s. 51; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 27;

⁹⁴ İbnu‘n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 27; Servet ‘Ukkaş, *a.g.e.*, s. 51.

⁹⁵ en-Nevevî, *a.g.e.*, s. 280; İbnu‘n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105; eZ-Zehebî, *Siyer*, s. 297.

⁹⁶ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 147.

d. Tarîhu İbn Kuteybe: İbn Kuteybe'nin hayatını ele alan kaynakların bahsetmediği bu eser, bazı arşivlerde yazma nüsha halinde bulunmaktadır. Bu eserin İbn Kuteybe'ye ait olup olmadığı konusu ihtilaflıdır.⁹⁸

1.2.5. Fıkıh ve Kelâm İlimleriyle İlgili Eserleri

a. Kitâbu'l-Eşribe: Helal veya haram olduğu konusunda ihtilaf bulunan içecekler hakkındadır.⁹⁹

b. Kitâbu'l-Meytir ve'l-Kıdâh: Şans oyunları hakkında telif edilen bir eserdir.¹⁰⁰

c. el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Reddi 'Ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe: İbn Kuteybe, kendisini Cehmiye ve Müşebbihe'ye yakınlıkla itham edenlere karşı cevap olarak kaleme almıştır.¹⁰¹

d. Câmiu'l-Fıkh / Kitâbu'l-Fıkh / Kitâbu't-Tefkîh: İbn Kuteybe'nin farklı kaynaklarda farklı isimlerle zikredilen bir eseri olup, isminden de anlaşıldığı gibi Fıkıh alanıyla ilgilidir.¹⁰²

e. Kitâbu'l-Envâ: Eser, Astronomi, hava durumu ve vakitlerle ilgili bilgiler içermektedir.¹⁰³

f. Delâilu'n-Nubuvve / A'lâmu'n-Nubuvve: Peygamberlerin mucizeleri hakkında bilgiler içermektedir.¹⁰⁴

g. et-Tesviye Beyne'l-'Arab ve'l-'Acem / Fadlu'l-'Arab ve't-Tenbîh 'alâ 'Ulûmihâ: İbn Kuteybe, Arap ve diğer ırklar arasındaki ırk üstünlüğüne cevap olarak kaleme almıştır.¹⁰⁵

h. Kitâbu'r-Ru'yâ / Te'vîlu Ru'yâ¹⁰⁶

⁹⁷ İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 42; İbnü'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 160; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 147; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 170.

⁹⁸ M. Varol, *İbn Kuteybe ve Tarihciliği*, s. 190; M. Varol, *İbn Kuteybe ve Hayatı*, s. 258.

⁹⁹ ez-Zehebî, *Siyer*, s. 298; İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 42; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁰⁰ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106; ez-Zehebî, *Siyer*, s. 297; İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰¹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰² İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106; ez-Zehebî, *Siyer*, s. 297; İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁰³ İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 43; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁰⁴ İbnü'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 160; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106; ez-Zehebî, *Siyer*, s. 297.

¹⁰⁵ ez-Zehebî, *Siyer*, s. 298; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 106; Servet 'Ukkâş, *a.g.e.*, s. 52.

1.2.6. Diğer Eserleri

a. **Risâle fî'l-Hatti ve'l-Kalem:** *el-Kalem* adıyla da anılan eser Hilâl Naci tarafından neşredilmiştir.¹⁰⁷

Zikredilen bu eserler dışında İbn Kuteybe'ye isnad edilen ancak tek başına müstakil bir eser olmayıp diğer eserler içerisinde bazı bölümler halinde yer alanlar da vardır. Bunlar terâcim kaynaklarında kendi başına birer esermiş gibi zikredilmesine rağmen bazılarının, İbn Kuteybe'nin diğer eserleri içerisinde bulunmaları, diğer bazılarının da aynı şekilde olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bunlar:

- Takvîmu'l-Lisân (Edebu'l-Katîb içerisinde bir bölüm)
- Kitâbu'l-İlm ('Uyûnu'l-Ahbâr içerisinde bir bölüm).
- Dîvânu'l-Kuttâb
- Halku'l-İnsân
- Kitâbu'l-Hayl
- Ferâidu'd-Durr
- Hikemu'l-Emsâl
- el-Âdâbu'l-'Aşera
- el-Cevâbâtu'l-Hâdira
- Kitâbu'l-Furs
- Kitâbu'l-Hicv
- Adâbu'l-Kirâe
- Kitâbu'l-İbl

¹⁰⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, s. 297; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁰⁷ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 148.

- Kitâbu'l-Vahş
- Siyeru'l-'Acem
- Kitâbu'l-Vuzerâ
- Kitâbu's-Sıyâm
- İstimâu'l-Gınâ bi'l-Elhân
- Kitâbu Edebi'l-Kâdî
- Sınâ'atu'l-Kitâbe
- Kitâbu'n-Neseb¹⁰⁸

1.2.7. İbn Kuteybe'ye Nispet Edilen Eserler

Bazı kaynaklarda İbn Kuteybe'ye ait olduğu ifade edilen bazı eserlerin, aslında İbn Kuteybe'ye ait olmadığı, sonradan kendisine nispet edildiği yapılan araştırmalar neticesinde tespit edilmiştir. Bunlar:

- el-İmâme ve's-Siyâse
- Kitâbu'l-Cerâsîm
- Kitâbu'n-Nebât
- Kitâbu'l-Urcûze fî'z-Zâi ve'd-Dâd
- Vasıyyetu İbn Kuteybe li Velelihî.¹⁰⁹

¹⁰⁸ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 105-106; Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 7-31; M. Varol, *İbn Kuteybe ve Hayatı*, s. 260; M. Varol, *İbn Kuteybe ve Tarihçiliği*, s. 191-192; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 148.

¹⁰⁹ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 7-31; Servet 'Ukkâşe, *a.g.e.*, s. 41-56; M. Varol, *İbn Kuteybe ve Hayatı*, s. 261; Varol, *İbn Kuteybe ve Tarihçiliği*, s. 191-192; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 148.

İKİNCİ BÖLÜM
TE'VİLÜ MUŞKİLİ'L-KUR'AN VE ARAP DİLİNDEKİ
YERİ

İlk bölümde *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*'ın müellifi İbn Kuteybe'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir. Bu bölümde de sözkonusu eser, metod, içerik, istişhâd yöntemleri ve kaynakları açısından detaylı bir şekilde ele alınacak, böylelikle eserin Arap Dilindeki yeri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Kitabın adı kaynaklarda *Kitâbu'l-Muşkil*, *Muşkilâtu'l-Kur'an*, *Kitâbu Te'vîli Muşkili'l-Kur'an* gibi farklı isimlerle geçmektedir. İbn Kuteybe de eserinden bahsederken *fi Kitâbi'l-Muşkil*, *fi Kitâbi Te'vîli'l Muşkil*, *kitâbî*, *kitâbunâ*, *el-muellef fi Muşkili'l-Kur'an* gibi ifadeler kullanmıştır.¹¹⁰ İbn Kuteybe'nin, Kur'an ilimlerine dair yaptığı ilk çalışma olan eserde yer alan bazı ifadelerden ve atıflardan anlaşıldığı kadarıyla o, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*'ı, eserlerinin büyük bir kısmını yazdıktan sonra gözden geçirerek bazı ilavelerde bulunmuş; *Vucûhu'l-Kirâat*, *Garîbu'l-Kur'an* ve *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* gibi sonraki eserlerine işaret etmiştir. Müellif, Kur'an'ı eleştirenler ve fitne çıkarmak için onun müteşâbihlerine uyanların; Kur'an'da çelişki, lahn ve nazım bozukluğu gibi kusurlar bulunduğuna dair iddialarına cevap vermek amacıyla bu eserini kaleme aldığını belirtmektedir.¹¹¹

İlk defa Kahire'de yayımlanmış olan eserin (1935), ilmî neşri Seyyid Ahmed Sakr (Kahire 1954, 1973, 1981), İbrahim Şemseddin (Beyrut 2007) ve Ömer Muhammed Saîd Abdülaziz (Kahire 1989) tarafından gerçekleştirilmiş olup eserin sayısız yazma nüshaları mevcuttur.¹¹²

2.1. Eserin Metodu ve İçeriği

Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an'da veciz bir girişin ardından on yedi bölüm yer almaktadır. Esrede yer alan mecâz, isti'are ve maktûb gibi terimlerle Kur'an'ı tercüme etmenin imkansız olduğu görüşünü savunan İbn Kuteybe, Kur'an'da birtakım

¹¹⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Edebu'l-Kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâli, Beyrut, 1402/1981, s. 21; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'an*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, nşr. Dâru'l Kutubi-l İlmîyye, Beyrût, 1398/1978. s. 39-41-42; İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis*, thk. Abdulkadîr Ahmed Atâ, nşr. Muessesetu Kutubi's-Sekafiyye, Beyrut 1408/1988, s. 63-159; Abdülhamit Birişik, "Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an," *DİA*, İstanbul, 2012, XLI, 33-34.

¹¹¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, thk. Ahmed Sakr, nşr. Dâru'l-Kutubi-l-İlmîyye, Beyrût, 1401/1981, s. 22-23; Birişik, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 33-34.

¹¹² Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 76-87.

çelişkilerin mevcut olduğunu öne sürenlerin delillerini ele almaktadır. Bu iddiayı ileri sürenler, kırâat farklılıklarını da bir çelişki gibi göstermeye çalışmışsa da müellif, bu tür iddiaları deliller göstererek çürütmüştür. Kur'an'daki müteşâbihi Allah'tan başkasının bilip bilemeyeceği hususunun ele alındığı eserde, belagat kavramlarına dair de geniş bilgiler yer almaktadır. Kur'an-ı Kerim'de bu meselelere dair çok sayıda örneklerin bulunmasından ve birtakım âyetler hakkında ortaya atılan itirazlardan dolayı konu kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Eserin ilmî neşrini yapanlardan biri olan Seyyid Ahmed Sakr eserin en mühim kısımlarının bu bölümlerden meydana geldiğini açıklar.¹¹³

Hazif ve ihtisar, tekrar ve ziyade, kinaye ve ta'rîz, lafzın zâhirinin manasına muhalefeti ve hurûf-ı mukatta'a kitapta ele alınan diğer konulardır. Sûrelerdeki müşkil lafızların te'vîl ve tefsîrini yapan müellif, birçok anlam içeren Kur'an'î kavramlar, altı çekimsiz fiil ve isim-fiilin anlamı gibi dil özelliklerini de ele almaktadır. İbn Kuteybe Kur'an'ı tefsîr ederken gerek rivayet gerek dirayet uslûbunu bir arada kullanmıştır. İbn Kuteybe, el-Halîl b. Ahmed, Sibeveyh ve el-Ferrâ gibi dil âlimlerinin uslûbunu izlemiştir. Ona göre bir cümlenin anlaşılmasında temel etken, kelimenin kendisidir.¹¹⁴

İbn Kuteybe, müşkil âyetleri açıklarken Kur'an âyetlerinden, hadislerden, arap şiirinden, sahabe, tabiin sözlerinden ve müfessirlerin değerlendirmelerinden istifade etmiştir. Daha sonra bu görüşler arasında tercihlerde bulunmuştur.

2.2. Eserde İstişhâd Metodu

“İstişhâd, bir sözün ardından onu pekiştiren ve doğruluğunu kanıtlayan atasözü, vecize ve temsil niteliğinde bir söz zikretme anlamına gelen edebî bir sanattır.”¹¹⁵ Bedi' ilmî içinde yer alan istişhâdı ilk işleyen müellif Ebu Hilâl el-Askerî, *istişhâd* ve *ihdicâc* adını verdiği türü şöyle açıklamıştır: “İlk önce bir söz getirilir. Daha sonra bu sözden meydana gelen ve onun bir zeyli konumunda olup doğruluğuna delil ve örnek teşkil eden diğer bir söz onu takip eder.”¹¹⁶

¹¹³ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 82.

¹¹⁴ Abdülhamit Birişik, “İbn Kuteybe,” *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 149.

¹¹⁵ İsmâil Durmuş, “İstişhâd,” *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 396-397.

¹¹⁶ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Kitâbu 's-Sına'ateyn*, nşr. Mufîd Kumeyha, Beyrut 1404/ 1984, s. 470-473; Durmuş, “İstişhâd,” s. 396-397.

“Arap dilinde ilk olarak istişhâdın sahabe devrinde Kur’an’daki bazı garip kelimelere açıklama getirme gayesiyle başladığı, ilgili nakillerden öğrenilmektedir.”¹¹⁷ *Te’vîlu Muşkilî’l-Kur’an*, istişhâd açısından İbn Kuteybe’nin zengin sayılabilecek eserlerinden biridir. İbn Kuteybe, istişhâd metodunu Kur’an, Şiir, Kırâat, Hadis-i Şerif ve Arap sözü gibi kaynaklar üzerine bina etmiştir. İbn Kuteybe’nin, *Te’vîlu Muşkilî’l-Kur’an*’daki en önemli istişhâd kaynağı âyetlerdir ve çoğunlukla da birden fazla âyet getirir. Şiirle ise ikinci derecede istişhâd eder. Kırâat, Hadis-i Şerif, Arap sözü gibi kaynakları ise çoğunlukla âyet ve şiirin olmadığı durumlarda istişhâd olarak getirir.

2.2.1. İstişhâdın Lugat Manası

el-İstişhâd “الإِسْتِشْهَادُ” kelimesi, “شَهِدَ” kelimesinden türemiş olup, istif’âl babının mastarıdır. Bu kök; hazır olmak, bulunmak, şâhit göstermek, şâhit olmak, görmek, öğrenmek, tayin etmek ve kesin haber vermek anlamlarına gelir.¹¹⁸

2.2.2. Terim Olarak İstişhâd

İstişhad; “Arapçada bir kelimenin veya cümlenin kullanılış vaz‘ının sıhhatini ve bir kaidenin doğruluğunu; bir âyet veya hafızası ve konuşması sağlam olan bir Arap’tan sahih senetle gelen diğerk naklî bir delille ispat etmek”¹¹⁹ manasına gelmektedir. “الشَّاهِدُ” kelimesi de, Arap dili bilginlerine göre “bir kaidenin ispatı için Kur’an’dan ve Arapçasına güvenilen Arapların sözlerinden kendisiyle istişhâd edilen kısma denir.”¹²⁰

2.3. İstişhâd Yöntemleri

İbn Kuteybe’nin *Te’vîlu Muşkilî’l-Kur’an*’ında istişhâd delili olarak kullandığı kaynakları; Kur’an âyetleri, Şiir, Kırâat, Hadis-i şerif ve Arap sözleri şeklinde sıralamak mümkündür.

¹¹⁷ Mehmet Reşit Özbalkıç, “Arap Dilinde İlk İstişhâd,” *DEÜİFD*, sy. V. İzmir 1989, s. 369.

¹¹⁸ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Furhûdî) *Kitâbu’l’Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhim Sâmerî, Muessesetu’l-A’lemi lil-Matbu’ât, Beyrut, 1988, III, 397-398; İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu’l-‘Arab*, 3. Bsk. nşr. Dâru Sâdr, Beyrut, 1993, III, 238-243.

¹¹⁹ Nusrettin Bolelli, “Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi,” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 5-6, 1987-1998, s. 172; Özbalkıç, *a.g.m.*, s. 41-42.

¹²⁰ Özbalkıç, *a.g.m.*, s. 42; Bolelli, *a.g.m.*, s. 166.

2.4. Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an'ın Kaynakları

Eserin kaynakları arasında Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'an*'ı yanında el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796), Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Ma'mer b. Musennâ (ö. 209/824), Abdurrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830) ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838).¹²¹ gibi daha birçok âlimin eserleri zikredilebilir.

2.4.1. İbn Kuteybe'nin, Kaynaklardan İstifade Etme Yöntemi

İbn Kuteybe'nin, kaynaklardan istifade etme yöntemin beş madde halinde ifade edilebilir:

a. Görüşünü naklettiği kişinin eserini zikretmeden sadece ismi ile yetinir.

Örnek: “قَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ” (Ebû Ubeyde şöyle dedi), “قَالَ الْكِسَائِي” (el-Kisâî şöyle dedi), “هَذَا قَوْلُ الْفَرَّاءِ” (bu Ferrâ'nın görüşüdür) vb. ifadeler kullanır.¹²²

b. Sözün sahibine ve eserine herhangi bir işaretle bulunmadan kendisininmiş gibi nakledip kullanır. İbn Kuteybe'nin, “لَوْلَا وَلَوْ مَا” edatları hakkındaki ifadelerin aynısı¹²³ Ebû Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'an*'ında geçmektedir.¹²⁴

c. Naklettiği bilginin kendisine ait olmadığını “وَقَالَ أَصْحَابُ اللَّغَةِ”¹²⁵ “قَالَ الْمُفَسِّرُونَ”¹²⁶ gibi genel ifadeler kullanarak belirtmeye çalışır.

d. Görüş sahibinin ismini zikrederek, görüş hakkında herhangi bir yorumda veya tercihte bulunmadan nakleder. Bu, İbn Kuteybe'nin de, aynı görüşte olduğu anlamına gelmektedir.

¹²¹ Ahmed Sakr, *a.g.e.*, s. 83-84.

¹²² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 555-557.

¹²³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 540-541.

¹²⁴ Ebu Ubeyde, Ma'mer b. el-Musenna et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l Kur'an*, thk. ve nşr. Fuat Sezgin, Muessestu'r-Risale, Beyrût, 1401/1981, s. 300-346.

¹²⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 334.

¹²⁶ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 334.

¹²⁶ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 248.

Örnek: قَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ: ¹²⁷ “ Biz de bugün bedenini kurtaracağız.” فَاَلْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ

İbn Kuteybe, bu âyet hakkında herhangi bir yorumda bulunmadan sadece Ebû Ubeyde'nin açıklamalarıyla yetinmiştir.¹²⁸

e. Görüş sahibinin ismini zikrederek, görüş hakkında açıklama yapar, tercihte bulunur veya kendisinin de aynı görüşte olduğunu beyan eder.

Örnek: “ لا أَرَى الرَّأْيَ إِلَّا رَأْيَ فُلَانٍ ” “لَيْسَ يُعْجِبُنِي ذَلِكَ” “هَذَا وَجْهٌ حَسَنٌ” vb. ifadeler kullanır.¹²⁹

Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi İbn Kuteybe, sadece nakleden değildir. Aynı zamanda naklettiği görüşleri kendi değerlendirme süzgecinden geçirir ve o görüş hakkında açıklama yapar, kabul eder veya reddeder.

2.4.2. İbn Kuteybe'nin Kaynakları

2.4.2.1. Hocaları

İbn Kuteybe, şeyh ve hocalarından istifade etmek için Kûfe, Basra, Bağdâd ve Hicâz gibi değişik coğrafyaları dolaşmış, onların sohbet ve derslerine devam etmiştir. İbn Kuteybe, şeyhlerinden şöyle nakleder: ¹³⁰ “حَدَّثَنِي” ¹³¹ “أَنْشَدَنِي” ¹³² “بَلَّغَنِي”

2.4.2.2. Fasîh Araplar

İbn Kuteybe, gençliğinde karşılaştığı fasîh Araplardan, isimlerini zikretmeden genel ifadeler kullanarak nakleder: ¹³³ “قَدْ سَمِعْنَا مِنْ فُصَحَاءِ الْعَرَبِ” “وَالْعَرَبِ تَقُولُ” “قَالَ أَعْرَابِيٌّ”

¹²⁷ Yunus, 10/92.

¹²⁸ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'an*, s. 199.

¹²⁹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 389-395-398.

¹³⁰ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 100.

¹³¹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 134.

¹³² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 413.

¹³³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 131.

2.4.2.3. Sahâbe ve Tâbi'ûn

İbn Kuteybe, âyetlerin tefsîrinde sahâbe ve tâbi'ûn görüşlerine başvurmuştur.

İbn Kuteybe'nin görüşlerine başvurduğu sahâbiler; Abdullah b. Mes'ûd,¹³⁴ Abdullah b. 'Amr b. 'Âs¹³⁵ ve Abdullah b. Abbastır.¹³⁶

İbn Kuteybe'nin görüşlerine başvurduğu tâbi'ûn âlimleri; Sa'îd b. Cübeyr,¹³⁷ en-Nah Ali İbrahim b. Yezid b. Kays b. Esved,¹³⁸ Ebû Sâlih,¹³⁹ eş-Şa'bî 'Amr b. Abdullah b. Şurahbîl,¹⁴⁰ Mucahid b. Cebr,¹⁴¹ el-Hasan b. Ebî el-Hasan el-Basrî,¹⁴² Katâde b. Di'âme,¹⁴³ Muhammed, b. Şihâb b. Muslim el-Zuhrî¹⁴⁴ es-Sa'dî İsmail b. Abdirrahman,¹⁴⁵ İbn 'Uyeyne Sufyân b. Ebî 'İmrân'dır.¹⁴⁶

2.4.2.4. Nahiv ve Lugât Âlimleri

Ebu'l-Hasen Ali b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâi el-Kûfî (ö. 189/805).¹⁴⁷

Ebû 'Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 213/828).¹⁴⁸

Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî (ö. 215/830).¹⁴⁹

Ebû Saîd Abdumelik b. Kureyb el-Asmâi el-Bâhilî (ö. 216/831).¹⁵⁰

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 231/846).¹⁵¹

Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923).¹⁵²

¹³⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 213-67-42-35.

¹³⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 34-65-67-68-151.

¹³⁶ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 43-201-459.

¹³⁷ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 267-346.

¹³⁸ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 25.

¹³⁹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 159-242.

¹⁴⁰ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 159-233-234-424.

¹⁴¹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 47-448.

¹⁴² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 155-163-233-325.

¹⁴³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 105.

¹⁴⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 200-240.

¹⁴⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 309-377-394.

¹⁴⁶ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 339-390-413.

¹⁴⁷ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 21-359.

¹⁴⁸ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 34-95.

¹⁴⁹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 192.

¹⁵⁰ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 89-210-216-247-426.

¹⁵¹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 97-531.

2.4.2.5. Kitaplar

İbn Kuteybe'nin istifade ettiği kaynaklar aşağıda müelliflerin vefat tarihlerine göre ele alınmıştır.

2.4.2.5.1. Kitâbu'l-'Ayn

Bu eserin müellifi Ebû Abdirrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Furhûdî) (ö. 175/791)'dir. İbn Kuteybe, bu kitabın ismini vermeden sadece müellifin ismini zikrederek nakillerde bulunur.¹⁵³

2.4.2.5.2. el-Kitâb

Bu kitabın müellifi Ebû Bîşr (Ebû Osmân, Ebu'l-Hasen, Ebu'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796)'dir. İbn Kuteybe, bu eserden istifade etmesine rağmen müellifin ismiyle yetinerek eserin adını zikretmemiştir.¹⁵⁴

2.4.2.5.3. Meâni'l-Kur'an

Söz konusu eserin müellifi Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ (ö. 207/822)'dir. İbn Kuteybe, bu kitabın ismini vermeden sadece müellifin ismini zikrederek nakillerde bulunur.¹⁵⁵

2.4.2.5.4. Mecâzu'l-Kur'an

Bu eserin müellifi Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824)'dir. İbn Kuteybe, bu kitaptan nakiller yapınca bazen kitap ismini zikretmeden sadece müellifinin ismiyle yetinir. Bazen de müellifin ismini zikretmeden sanki kendi görüşüymüş gibi nakleder.¹⁵⁶

¹⁵² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 396.

¹⁵³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 526-532.

¹⁵⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 529-532-535.

¹⁵⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 550-555-556-557.

¹⁵⁶ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 76-104-360.

2.4.2.5.5. et-Tefsîr

Bunun yazarı Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27)’dir. İbn Kuteybe, eserden istifade etmesine rağmen, müellifin ismiyle yetinerek eserin adını zikretmemiştir.¹⁵⁷

2.4.2.5.6. Mukaddes Kitaplar

İbn Kuteybe, bazen isim vererek İncîl, Zebûr ve Tevrat’tan nakillerde bulunur.¹⁵⁸

2.4.2.5.7. ‘Acem Kitapları

İbn Kuteybe, naklettiği görüşleri bazen kimseye nisbet etmeden “ وَجَدْتُ فِي كُتُبِ سِيرٍ ” gibi genel ifadeler kullanarak nakillerde bulunur.¹⁵⁹

2.4.2.5.8. Mushaflar

İb Kuteybe, Kırâat bahsinde Ubey b. Kâ‘b (r.a.),¹⁶⁰ Osman (r.a.)¹⁶¹ ve Abdullah b. Mes‘ûd’un¹⁶² Mushaflarına müracaat eder.

2.4.2.5.9. İbn Kuteybe’nin Kendi Eserleri

İbn Kuteybe, bazen *Ġarîbu’l-Hadis*¹⁶³ ve *el-Kırâat*¹⁶⁴ adlı eserlerinden nakillerde bulunur.

¹⁵⁷ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 228-410.

¹⁵⁸ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 81.

¹⁵⁹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 431.

¹⁶⁰ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 42-190-213.

¹⁶¹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 26-50-51.

¹⁶² *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 35-42-47.

¹⁶³ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 82.

¹⁶⁴ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 64.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TE'VİLÜ MUŞKİLİ'L-KUR'AN'DA ELE ALINAN
KONULAR

Önceki bölümde *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*'ın Arap Dilindeki yeri üzerinde durulmuştu. Bu bölümde ise eserde yer alan konulara temas edilecek ve bunlara dair örnekler sunulacaktır.

3.1. Kur'an Âyetleri Arasındaki İhtilâf ve Tenakuzun Keyfiyeti ve Sebepleri

Kur'an'ı Kerim'de ortaya çıkabilecek olası ihtilâfı, üslûp ve anlam çeşitlemesi ihtilâfı olarak değerlendiren İbn Kuteybe, Kur'an'da çelişki manasında bir ihtilâfın mevcudiyetini kesin bir dille reddeder. Müellife göre, çelişkili gibi görünen bazı lafızların manaları arasında farklılık bulunsa da, netice itibari ile hepsi de doğrudur.¹⁶⁵ Bu türden yapılan ayırımıma göre Kur'an'da geçen ihtilâf, çeşitlilik ihtilâfı olarak değerlendirilir ki bu tür ihtilâflar hakikî bir ihtilâf değildir.

Örnek: وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ “Zindandaki iki kişiden kurtulmuş olanı, nice zamandan sonra (Yûsuf'u) hatırladı ve Ben size onun yorumunu haber veririm, hemen beni (zindana) gönderin” dedi.¹⁶⁶ âyetinde geçen “أُمَّةٌ” kelimesi. “بَعْدَ أُمَّةٍ” (unuttuktan sonra) şeklinde de okunmuştur ki, sözlük anlamları değişik olsa bile netice itibariyle her iki kırâat de aynı noktaya çıkmakta ve aralarında herhangi bir tezatlık bulunmamaktadır.¹⁶⁷ “Âyetlerdeki ihtilâf, bazı âyetlerin anlamlarında ve tefsîrcilerin yorumları sonucu ortaya çıkan birtakım farklılıklardır.”¹⁶⁸

Buna göre Kur'an'ın bazı âyetleri arasında görülen zâhirî ihtilâfın sebepleri kısaca şunlardır:

¹⁶⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 40; Adem Yerinde, “İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren MuşkilÂyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat,” *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 / 2007, s. 39-40.

¹⁶⁶ Yusuf, 12/45.

¹⁶⁷ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 40.

¹⁶⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtu'l-Müfessirin*, İstanbul, 1973, I, 153.

3.2. Kırâat Farklılıkları

Müellif, tefsîrde zâhirî ihtilâfa sebep olan kırâat çeşitlerini yedi madde halinde açıklamıştır.¹⁶⁹

3.2.1. Harekesi Değişip, Mana ve Sûreti Değişmeyen Kırâatler

Örnek: قَالَ يَا قَوْمِ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تَحْزُونِ فِي ضَيْفِي “Lût dedi ki: “Ey Kavmim! İşte kızlarım. Onlar(la nikâhlanmanız) sizin için daha temizdir. Allah'a karşı gelmekten sakının ve konuklarıma karşı beni rezil etmeyin.”¹⁷⁰

Burada kırâati farklı olan “أَطْهَرُ” kelimesi “أَطْهَرُ” şeklinde okunmaktadır. Bu lafzın nasb kırâatına göre okunması şaz bir kırâattir.¹⁷¹

3.2.2. Mana ve İ‘rabı Değişen Ama Şekli Değişmeyen Kırâatler

Örnek: وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ “Zindandaki iki kişiden kurtulmuş olanı, nice zamandan sonra (Yûsuf'u) hatırladı ve Ben size onun yorumunu haber veririm, hemen beni (zindana) gönderin dedi.”¹⁷² âyetinde geçen “أُمَّةٍ” kelimesi “بَعْدَ أُمَّةٍ” (unuttuktan sonra) şeklinde de okunmuştur ki, sözlük anlamları farklı olsa bile sonuç itibariyle her iki kırâat de aynı noktaya çıkmakta, aralarında herhangi bir tezatlık bulunmamaktadır.¹⁷³

¹⁶⁹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 36.

¹⁷⁰ Hud, 11/78.

¹⁷¹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 36.

¹⁷² Yûsuf, 12/45.

¹⁷³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 37.

3.2.3. Manası ve Harfleri Değişen, Şekli Değişmeyen Kırâatler

Örnek: وَأَنْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِرُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا حَمًا “(Eşeğin) kemikler(in)e de bak, nasıl onları bir araya getiriyor, sonra onlara nasıl et giydiriyoruz?”¹⁷⁴ Burada diğer kırâat ise “نُنْشِرُهَا” (onları nasıl diriltiyoruz) şeklindedir.¹⁷⁵

3.2.4. Şekli Değiştiği Halde Manası Değişmeyen Kırâatler

Örnek: وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ “Dağlar da atılmış renkli yünler gibi olacaktır.”¹⁷⁶

İkinci kırâatte ise “كَالصُّوفِ الْمَنْفُوشِ” olarak gelmiştir; “الصوف” kelimesi (yün) anlamında olup âyetin manası değişmemektedir.¹⁷⁷

3.2.5. Şekli ve Manası Değişen Kırâatler

Örnek: وَطَلَحَ مَنَصُودٍ “Meyveleri küme küme dizili muz ağaçları altında,”¹⁷⁸

Burada ikinci kırâatte yer alan “وَطَلَحَ مَنَصُودٍ” kelimesi (muz ve hurma çiçeği) anlamındadır.¹⁷⁹

3.2.6. Takdim-Tehirli Olan Kırâatler

Örnek: وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ “Ölüm sarhoşluğu bir hakikat olarak insana gelir de ona, İşte bu, senin öteden beri kaçıp durduğun şeydir denir”.¹⁸⁰

Başka bir kırâatte ise, “وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ” (ölüm sebebiyle hakk’ın sekerâtı geldi) şeklindedir.¹⁸¹

¹⁷⁴ Bakara, 2/259.

¹⁷⁵ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 41.

¹⁷⁶ Karia, 101/5.

¹⁷⁷ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 37.

¹⁷⁸ Vakia, 56/29.

¹⁷⁹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 37.

¹⁸⁰ Kaf, 50/19.

3.2.7. Ziyadelik ve Noksanlık Olan Kırâatler

Örnek: لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ “Meyvelerinden yesinler diye bunları onların elleri yapmış değildir. Hâlâ şükretmeyecekler mi?”¹⁸²

Bir başka kırâatte ise “وَمَا عَمِلَتْ أَيْدِيهِمْ” şeklinde olup bu kırâatte ismi mevsûle raci aid zamiri zikredilmemiştir. Mana ise aynıdır.¹⁸³

Bu örneklerde de görüldüğü üzere farklı kırâatler aslında gerçek manada hiçbir değişikliğe sebep olmamakta; aksine farklı kırâatler anlamı daha geniş ve kapsamlı hale getirmektedir.

3.3. Kur'an'da Dilbilgisi Hatası İddiaları

İndirildiği günden beri Kur'an-ı Kerim, muhâlifleri tarafından, birçok yönden sayısızca eleştiriye maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin birçoğu müsteşriklerce ortaya atılan asılsız iddialardan oluşmaktadır.

Onlara göre Kur'an'da, Arap dili gramer kurallarına aykırı birçok dilbilgisi hataları mevcuttur.¹⁸⁴ Onlar delil olarak Hz. Âişe (r.a.) ile Hz. Osman'a (r.a.) isnât edilen rivâyetleri göstermektedirler.

Hz. Âişe (r.a.)'dan “Allah'ın Kitabı'nda üç gramer hatası vardır, bunlar kâtip hatalarıdır.”¹⁸⁵ Şeklinde rivayette bulunmuş, Hz. Osman (r.a.)'dan ise Kur'an'ın herkesçe bilinen nüshasını gördükten sonra “Onda gramer hataları görüyorum ve Araplar onları dilleriyle düzelteceklerdir.”¹⁸⁶ Dediği rivâyet edilmiştir.

¹⁸¹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 37.

¹⁸² Yasin, 35/36.

¹⁸³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 38.

¹⁸⁴ M. Vecih Uzunoğlu, “Kur'an'da Gramer Hataları İddiası ve bir Reddiye”, *Nüşha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl V, sy., 18, 2005, s. 7.

¹⁸⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 50; İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, nşr. Dairetu'l-Ma'arif en-Nizâmîyye, Hindistan, IX 1326, 138-139; ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânu'l-İ'tidâl*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Sheikhpura Pakistan, IV, 575.

¹⁸⁶ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 50.

Müellif, bu konuyla ilgili olarak özellikle Hz. Âişe'nin (r.a.) hadîsinde bahsi geçen üç âyet üzerinde durmuş, bununla ilgili olarak önce âlimlerin görüşlerini; akabinde ise kendi görüş ve değerlendirmelerini dile getirmiştir.

Örnek: *قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى*

“Şöyle dediler: Şüphesiz bu ikisi, sihirleri ile sizi yurdunuzdan çıkarmak ve en üstün olan dininizi ortadan kaldırmak isteyen birer sihirbazdırlar.”¹⁸⁷ Âyette “هَذَا” kelimesi “هَذَا” şeklinde olması gerekirken iddiaya göre; “هَذَا” şeklinde hatalı olarak i’râb edilmiştir. Çünkü isim cümlesinin başında bulunan “إِنَّ” edatı, raf halinde bulunan ismi “nasb” eder ve “nasb alâmeti” de “ياء” dir şeklinde itiraz edilmiştir. Müellif beş görüş naklederek bunlara cevap vermiştir:

a. Nasb halindeki “هَذَا” kelimesinin “ألف” ile okunması Belharis b Ka’b kabilesinin lügatıdır. Çünkü onlar “nasb” ve “cerr” halindeki isimleri “ألف” ile okuyup şöyle diyorlar: “رَكِبْتُ عَلَاهُ وَقَبِضْتُ مِنْهُ دِرْهَمَانِ وَجَلَسْتُ بَيْنَ يَدَاهُ وَمَرَرْتُ بِرَجُلَانِ” görüldüğü gibi hem “nasb” ve hem de “cerr” hallerinde “ألف” ile gelmiştir.¹⁸⁸

b. Kurrâ bu okuyuşta ihtilâfa düşmüştür. Ebu ‘Amr b. ‘Alâ ve Îsâ b. Umer “إِنَّ هَذَا” şeklinde “ياء” ile okumuşlar ve hatanın Hz. Âişe'nin de ifade ettiği gibi katip'ten kaynaklandığını belirtmişler.¹⁸⁹

c. Âsım el-Cehderî ise kendi nüshasında okurken “إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ” şeklinde “ياء” ile okumuş yazıda ise “إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ” şeklinde “ألف” ile yazmıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Ta Ha, 20/63.

¹⁸⁸ *Te’vîlu Muşkili'l-Kur’an*, s. 50.

¹⁸⁹ *Te’vîlu Muşkili'l-Kur’an*, s. 51.

¹⁹⁰ *Te’vîlu Muşkili'l-Kur’an*, s. 51.

d. Âyetteki edat “إِنَّ” değil “إِنِّ” dir. “إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ” bu sebeple yazarın bütün delilleri geçersizdir. Bilindiği üzere “إِنِّ” edatı “raf” halindeki ismi nasb edemez.”¹⁹¹

e. Son görüş ise “أَنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ” şeklinde “أَلِف” in “fethasıyladır.” Âyette önceden geçen “التَّجْوَى” kelimesi için tefsîrdir. Yani bu, ismini “nasb” eden bir harf değildir.¹⁹²

Bir başka örnek: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالتَّصَارَى (müslümanlar) ile Yahudiler, Sabiiler ve Hıristiyanlardan.”¹⁹³ İddia edildiğine göre yukarıdaki âyette gramer hatası bulunmaktadır. “وَالصَّابِئُونَ” sözcüğü yanlış bir şekilde i‘râb edilmiştir. Çünkü cümlenin başında bulunan “إِنَّ” edatı ismi “nasb” harekesini gerekli kılar. Söz konusu kelime cemi olduğundan “ياء” da “nasb alâmetidir”. Fakat âyette “وَالصَّابِئُونَ” kelimesinde “ياء” “nasb” alameti yerine “raf” alameti olan “واو” gelmiştir. Bu sebeple burada açık bir gramer hatası olduğu söylenir. Müellif bu âyet hakkında şu görüşleri rivâyet etmiştir:

a. ‘Âsım el-Cehderi kendi nüshasından okurken “وَالصَّابِئِينَ” “ياء” ile okumuş yazıda ise “وَالصَّابِئُونَ” şeklinde “واو” ile yazmıştır.¹⁹⁴

b. “وَالصَّابِئُونَ”nin i‘râbı “raf” şeklindedir. Çünkü “إِنَّ” burada ibtidaiyedir; kardeşleri gibi bulunduğu cümlenin manasını değiştirmiyor. Örneğin “زَيْدٌ قَائِمٌ” ile “إِنَّ زَيْدًا” cümleleri arasında anlam bakımından bir fark bulunmamaktadır. Ama “زَيْدٌ قَائِمٌ” ile

¹⁹¹ Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 52.

¹⁹² Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 52.

¹⁹³ Maide, 5/69.

¹⁹⁴ Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 51.

“لَعَلَّ”nin kardeşlerinden olan “لَعَلَّ”nin gelmesi cümleye şüphe anlamı katmıştır.¹⁹⁵

Bir diğer örnek: لَكِنَّ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا

“Fakat onlardan ilimde derinleşmiş olanlar ve müminler, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler. O namazı kılanlar, zekâtı verenler, Allah'a ve ahiret gününe inananlar var ya, işte onlara büyük bir mükâfat vereceğiz.”¹⁹⁶

Âyette iddia şudur: “وَالْمُقِيمِينَ” kelimesi “وَالْمُقِيمُونَ” şeklinde “merfu” olarak gelmesi gerekirdi. Bu yüzden burada sarîh bir nahiv hatası görünümü vardır.

Bu iddiaya karşılık şunlar söylenmiştir:

a. Bazıları “وَالْمُقِيمِينَ” den önce “إِلَى” cerr harfini getirmişlerdir. Bu durumda âyetin takdiri “يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَإِلَى الْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ” şeklinde olur.¹⁹⁷

b. Bir başka görüşte ise “وَالْمُقِيمِينَ” kelimesinden önce “وَمِنْ قَبْلِ” getirilerek şöyle denilmîş.¹⁹⁸ “وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَمِنْ قَبْلِ الْمُقِيمِينَ”

c. el-Kisâi “وَالْمُقِيمِينَ” ifadesini “بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ” ifadesine bağlar. Bu takdirde âyet “يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ” şeklinde olur.¹⁹⁹

d. Bazıları bu tür mansûb örneklerin şiirde de görüldüğünü söyleyerek bunların mansûb okunmasını ta‘zîm ve övgü için getirilmîş sıfat olmalarına bağlar.²⁰⁰

¹⁹⁵ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 52.

¹⁹⁶ Nisa, 4/162.

¹⁹⁷ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 53.

¹⁹⁸ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 53.

¹⁹⁹ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 53.

Müellif naklettiği bu görüşlerden sonra kendi görüşünü üç madde halinde sıralar:

a. Eğer bunlar Nahivcilerin (dilcilerin) mezhep farklılığından kaynaklanıyorsa burada gramer hatası yoktur.²⁰¹

b. Hz. Âişe'nin dediği gibi eğer katipten kaynaklanan bir hata ise Allah'ın resûlü için bir sorumluluk meydana getirmez ve bu tamamen katibin kusuru ve ihmaldir.²⁰²

c. Eğer buna Kur'an'ın kusurudur dersek hecelemeden, lehçe farklılığından, sağlam bir okuma zevkine sahip olmamaktan, şâz ve sahih kırâatleri birbirinden ayıramamaktan ve ilmî eksiklikten kaynaklanan bütün gramer hatalarını Kur'an'a mal etmiş oluruz ki bunun hiçbir akl-ı selîm nezdinde kabul görmesi mümkün değildir.²⁰³

3.4. Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an'da Belâgat Kavramları

İbn Kuteybe *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an* adlı eserinde müteşâbih, mecâz, isti'âre, mablûb, icâz ve hazif, tekrar ve ziyade, kinaye ve ta'rîz gibi belâgat kavramları üzerinde durmuştur.

3.4.1. Müteşâbih Kavramı

Kur'an'ı Kerîm, Arapça diliyle indirildiğine göre, ondaki beyân özelliklerini taşıması gerekir. Bu nedenle Kur'an'da da icaz, ihtisâr, te'kid gibi işaret yoluyla ifade, derin bir kavrama kabiliyetine sahip olanların farkına varabilecekleri incelikler, manaları açık olan lafızlar gibi anlatım üslûpları bulunmaktadır.²⁰⁴ Müellif şu âyete istinaden bir kısım müteşâbih âyetlerin manalarını ilimde derinleşmiş olanların bilebileceğini ifade etmiştir.²⁰⁵

²⁰⁰ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 53.

²⁰¹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 57.

²⁰² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 57.

²⁰³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 57-64.

²⁰⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 86.

²⁰⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 98-99.

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

“O, sana Kitab’ı indirendir. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar.”²⁰⁶

Nitekim “Onun te’vîlini ancak Allah bilir âyetinin devamında, ilimde derinleşmiş olanların da, bir kısım te’vîllerini anlayabilecekleri ifade edilmektedir.”²⁰⁷ Müellif, Hz. Peygamberin (s.a.v.) Hz. Ali’ye (r.a.) bazı âyetlerin tefsîrini öğretmiş olmasını ve İbn Abbas (r.a) hakkında ise *اللَّهُمَّ عَلِّمْنَا التَّائِيلَ وَفَقِّهْنَا فِي الدِّينِ* “Allahım, ona te’vîli öğret ve onu dinde fakih eyle”²⁰⁸ diye dua etmesini delil olarak göstermiştir.²⁰⁹

İbn Kuteybe’ye göre müteşâbih kavramı, teşâbüh kökünden türemiştir. “Ve anlamları farklı olduğu halde bir ifadenin zâhiren başka bir ifadeye benzemesidir.”²¹⁰ Örnek olarak da şu âyetleri göstermiştir:

كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا

“Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilişinde, Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık diyecekler. Halbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir.”²¹¹

²⁰⁶ Al-i İmran, 3/7.

²⁰⁷ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 99.

²⁰⁸ Hadisin detaylı tahrirci için bakınız: Hâmid b. Ali b. İbrahim el-‘Imâdî, *et-Tafsîl fi’l-Farkı beyne’t-Tefsîr ve’t-Te’vîl*, thk. Prof. Dr. Muhammet Tasa, Adal Ofset, Konya, 2005, s. 39-40.

²⁰⁹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 99; Yakup Çiçek, “Muşkili-l Kur’an,” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.7-8-9-10, İstanbul, 1995, s. 88-89.

²¹⁰ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 101.

²¹¹ Bakara, 2/25.

İbn Kuteybe âyette “مُتَشَابِهًا” kelimesini “مُتَّفِقَ الْمَنَاطِرِ وَمُخْتَلِفَ الطُّعُومِ” (dış görünüşleri aynı tatları farklı) şeklinde açıklamıştır.²¹²

Örnek: كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ

“Bunlardan öncekiler de tıpkı böyle, bunların dedikleri gibi demişti. Onların kalpleri (anlayışları) birbirine benziyor.”²¹³

Müellif bu âyette ise “تَشَابَهَتْ” kelimesini “يُشْبِهُ بَعْضُهَا بَعْضًا فِي الْكُفْرِ وَالْقِسْوَةِ” (Kalpleri küfür ve katılıkta bir birine benzer) şeklinde açıklamıştır.²¹⁴

Bu tanımla lafzı itibariyle müteşâbih olanları kast eden müellif, “ayrıca anlamında bir incelik ve kapalılık bulunan her lafza da müteşâbih dendiğini belirtmiştir. Bu bağlamda müteşâbih ile manasında ifade yapıları arasındaki benzerlikten kaynaklanan bir kapalılık bulunan müşkil arasında bir benzerlik kurar. Daha sonra ise sebebi ne olursa olsun anlamında kapalılık bulunan her lafza kısaca müşkil dendiğini belirtir.”²¹⁵

3.4.2. Mecâz

İbn Kuteybe, mecâzî anlatımlara geçmeden önce önsöz niteliğinde mecâz hakkında bazı bilgiler vererek birtakım tespitlerde bulunmaya çalışır ve şöyle der: “Arap dilinde çeşitli mecâz biçimleri vardır. Mecâzî anlatım ifade biçimi ve kullanım biçimi demektir. İstiâre, temsîl, kalb, takdîm, te’hîr, hazf, tekrâr, ihfâ, izhâr, ta’rîz, ifsâh, kinâye, îdâh, çoğul yerine tekil, tekil yerine çoğul, tekil ve çoğul yerine ikil, özel ifade ile genel anlam ve genel ifade ile özel anlam kast edilmesi mecâzî anlatım biçimine girer ve Kur’an-ı Kerîm’de bütün bu ifade biçimleri kullanılmıştır. Bu nedenle İncîl’in Süryanice’den Habeşçe ve Yunanca’ya, Tevrât ve Zebûr’un (başka dillere) çevrildiği

²¹² *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 101.

²¹³ Bakara, 2/118.

²¹⁴ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 101.

²¹⁵ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 101-102; Yerinde, *a.g.m.*, s. 31-32. Daha geniş bilgi ve örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 86-102.

şekilde birinin Kur'an'ı başka herhangi bir dile çevirmesi mümkün değildir. Çünkü Arapçada bulunan mecâzî zenginlik diğer dillerde mevcut değildir.”²¹⁶

Farklı tanımları yapılan mecâz teriminin ağırlıklı görüşe göre tanımı şöyledir: “Hakikat manası ile nakledilecek mana arasında bulunması gereken bir alâka ve hakikat anlamının kastedilmesine engel olan bir karinenin bulunması halinde ortak bir iletişim dilinde vaz edildiği mananın dışında kullanılan lafızdır.”²¹⁷ Konuyla ilgili birkaç örnek üzerinde duralım:

Müellife göre Hıristiyanlar, İncillerde geçen Hz. İsa'nın, Rabbine hitaben kullandığı “الأب” lafzını gerçek anlamda kabul ettikleri için ilahlık inancı konusunda hataya düştüler. Halbuki Hz. İsa'nın Rabbine hitaben kullandığı “أَدْعُو أَبِي” (Babama dua ediyorum) ve “وَأَذْهَبُ إِلَى أَبِي” (Babama gidiyorum) ifadelerinde mecâzî anlam vardır. Ancak Hıristiyanlar bu ifadelere “أَبُو الْوَلَادَةِ” (Babalık nisbeti) vasfını yüklediler. Bunun böyle olmadığını, bu kelimenin İncillerde geçen değişik kullanımlarından rahatlıkla anlayabiliyoruz.

Örnek “Dua (namaz) ettiğiniz zaman; ey gökyüzündeki babamız deyiniz.” ifadesi ile Hz. İsa'nın su ve ekmek için kullandığı “هَذَا” (Bu benim babam) “وَهَذَا أُمِّي” (Bu benim annem) ifadeleri, burada “الأب” kelimesinin gerçek anlamda değil de mecâzî anlamda olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü bedeninin kuvveti ve ruhunun bekası ekmek ve suya bağlıdır. Bunlar insan için onu doğuran ve geliştiren anne ve babası gibidir.²¹⁸

²¹⁶ *Te'vilü Muşkili'l-Kur'an*, s. 20-21; Abdulmuttalip Arpa, “İbn Kuteybe'nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları, Te'vilü Muşkili-l Kur'an Çerçevesinde,” *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, sy., 3, 2011, s. 35.

²¹⁷ el-Kazvîni, el-Hatîb Celâluddîn Muhammed b. Abdîrahmân, b. Umer b. Ahmed, *el-İzâh fi 'Ulûmi'l-Belâğa, el-Me'ânî-el-Beyân-el-Bedî'*, nşr., İbrahim Şemsuddîn, Dâru'l-Kutbu'l-İlmiyye, Kâhire 1424/2003, s. 202-203; İsmail Durmuş, “Mecâz,” *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 217.

²¹⁸ *Te'vilü Muşkili'l-Kur'an*, s. 103-104.

Örnek: **فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ** “Artık onun anası (sığınacağı yer) hâviyedir.”²¹⁹ Bu âyette de yukarıdaki örnekte olduğu üzere mecâzî bir kullanım bulunmaktadır. “Nasıl ki anne, çocuğunu kucağında besleyip onu terbiye edip büyütüyorsa, ateş (cehennem de) aynı şekilde kâfir için böyledir.”²²⁰

Örnek: **النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ** “Peygamber, mü'minlere kendi canlarından daha önce gelir. Onun eşleri de mü'minlerin analarıdır.”²²¹ Bu âyette ise Peygamberin hanımlarının, bilhassa evlilik ve saygı bakımından anne derecesinde oldukları belirtilmektedir.²²²

Örnek: **سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَ الثَّقَلَانِ** “Yakında sizi de hesaba çekeceğiz, ey cinler ve insanlar!”²²³ Müellif bu âyeti “Hiçbir durum Allah’ı yapmak istediği şeyden alıkoyamaz; uzun bir süre kendi haline bıraktıktan sonra size döneceğiz” şeklinde açıklamıştır.²²⁴

Örnek: **يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَرَّفَكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّبَكَ فَعَدَلَكَ فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ** “Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?”²²⁵

Örnek: **يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ**

“Ey insan! Şüphesiz, sen Rabbine (kavuşuncaya kadar) didinip duracak ve sonunda didinmenin karşılığına kavuşacaksın.”²²⁶

İbn Kuteybe her iki örnekte de “الإنسان” kelimesi tekil olmasına karşın mecâzî olarak çoğul anlamında kullanıldığını beyân etmiştir.²²⁷

²¹⁹ Karia, 101/9.

²²⁰ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 104.

²²¹ Ahzab, 33/6.

²²² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 104.

²²³ Rahman, 55/31.

²²⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 105.

²²⁵ İnfitar, 82/6-8.

²²⁶ İnşikak, 84/6.

Mecâzda masdar ve tekrarla te'kid yapılmaz.

Örnek: **وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا** “Allah Mûsâ ile de doğrudan konuştu.”²²⁸

Âyette yer alan konuşma fiili hakikattir. Buradaki söz konusu kelâmın mecâza yorummasına masdarın te'kid edilmesi engel teşkil eder.²²⁹

Örnek: **إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ**

“Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman sözümüz sadece, ona, ol dememizdir. O da hemen oluverir.”²³⁰ Bu âyette de söz konusu kelâmın mecâza yorumlanmasına “ifadenin tekrarla, anlamın ise “**إِنَّمَا**” ile te'kid” edilmesi mani olmuştur.²³¹

İbn Kuteybe *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*'ında mecâz konusuyla ilgili yaklaşık 40 (kırk) kûsür âyeti örnek vererek açıklamıştır; konunun gereğinden fazla uzamaması için bu örneklerle yetindik.²³²

3.4.3. İsti'âre

İbn Kuteybe, İsti'âre kavramı için şu açıklamaları yapar: “Araplar bir kelimeyi isti'âre yoluyla başka bir kelimenin yerine kullanırlar. Ancak bu nakil ameliyesinde müsteâr minh (kendisinden ödünç alınan) ile müsteâr leh (kendisi için ödünç alınan) arasında mücâveret, müşâkele veya birtakım sebeplerin olması lazımdır.”²³³ Örneğin Araplar, “**نَبَات**”: (bitki) “**نَوء**” : (yağmur) derler. Çünkü bitki yağmurdan oluşur. Yine Araplar yağmur kelimesi için “**سَمَاء**” kelimesini kullanırlar.²³⁴

Örnek: Şair Mu'avvezu'l-Hukemâ (vâfir):

²²⁷ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 105.

²²⁸ Nisa, 4/164.

²²⁹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 111; Durmuş, *a.g.m.*, s. 217.

²³⁰ Nahl, 16/40.

²³¹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 111.

²³² Daha geniş açıklama ve örnekler için bkz. *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an* s. 103-134.

²³³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 135.

²³⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 135.

إِذَا نَزَلَ الْغَمَامُ بِدَارِ قَوْمٍ رَعَيْنَاهُ وَإِنْ كَانُوا غَضَابًا

“Sema (gökten yağan yağmur) bir kavmin toprağına düşerse

Onlar kızsalar da biz orada hayvanlarımızı otlatırız”²³⁵ demiştir. Çünkü yağmur gökten iniyor.²³⁶

Örnek: يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ

“Baldırların açılacağı (işlerin zorlaşacağı) ve kâfirlerin secdeye çağrılıp da buna güç yetiremeyecekleri gün.”²³⁷

İbn Kuteybe, o günde baldırların açılması’nın işlerin şiddeti ve zorluğu anlamına geldiğini belirtir.²³⁸ Âyette bu mana, baldırın açılması (paçaların tutuşması) ifadesinin aralarındaki benzerlikten dolayı şiddet lafzı için ödünç alınarak sağlandığını ifade eder.²³⁹

Örnek: أَوْمَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا

“Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu?”²⁴⁰ âyetinde aralarındaki benzerlikten dolayı “الموت” (ölüm) kelimesi “الكُفْرُ” (kafirlik) “الحَيَاةُ” (hayat) kelimesi “الهِدَايَةُ” (hidâyet) ve “النُّورُ” (nûr) kelimesi ise “إِيمَانٌ” (iman) kelimesi yerine kullanılarak isti‘are’ye gidilmiştir.²⁴¹

Örnek: وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ

²³⁵ el-Merzubânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saïd el-Horasânî el-Bağdâdî, *Mu‘cemu’ş-Şu‘arâ*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1402/1982, s. 391.

²³⁶ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 135.

²³⁷ Kalem, 68/42.

²³⁸ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 137.

²³⁹ Arpa, *a.g.m.*, s. 38.

²⁴⁰ Enam, 6/122.

²⁴¹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 140.

“Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı?”²⁴²

Müellif âyeti şöyle açıklıyor: “وزر” (yük) kelimesi, insanın sırtında taşıdığı her türlü yük manasındadır.²⁴³

Örnek: *وَلَكِنَّا حُمَلْنَا أَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ* “Fakat biz Mısır halkının mücevheratından yüklü miktarlarda takınmıştık.”²⁴⁴

Bu âyetteki “أوزار” kelimesi ise (maddi yük) anlamındadır. Dolayısıyla bir önceki âyette geçen “وزر” (yük) kelimesi hakikî anlamında kullanılmayıp, “إثم” (günah) manasında kullanılmıştır. Burada somut ve soyut iki yük arasındaki benzerlik üzerinden bir ilişki kurularak isti‘âreye gidilmiştir.²⁴⁵

Örnek: *وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِبَاسًا وَالنَّوْمَ سُبَاتًا وَجَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا* “O, geceyi size bir örtü, uykuyu istirahat zamanı ve gündüzü de hareket ve çalışma vakti yapandır.”²⁴⁶ Müellif âyette “لباس” (örtü) ve gecenin vasfı olan “سواد” (karanlık) kelimeleri arasındaki benzerlik ilgisinden dolayı burada bir isti‘âre yapıldığını belirtir.²⁴⁷

İbn Kuteybe, sözün kendisinden meydana gelmesinden dolayı “لسان” lafzının (söz ve konuşma) anlamına geldiğini, âyette de “لسان”ın “ذِكْرًا حَسَنًا” (güzel anılma) anlamında kullanıldığını ve bu şekilde bir isti‘âre’ye gidildiğini belirtir.²⁴⁸ Müellif bu görüşünü pekiştirmek amacıyla şair A‘şâ Bahile’ den şöyle bir beyit aktarır (basî):

مِنْ عَلَوِ لَا عَجَبٌ مِنْهَا وَلَا سَحَرٌ

إِنِّي أَتَنِّي لِسَانًا لَا أُسْرُ بِهَا

“(Necdin) yüksek tepelerinden bana hiç sevinemeyeceğim bir haber geldi.

²⁴² İnşirah, 94/2-3.

²⁴³ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 140.

²⁴⁴ Ta Ha, 20/87.

²⁴⁵ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 140.

²⁴⁶ Furkan, 25/47.

²⁴⁷ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 144.

²⁴⁸ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 146.

Bunda ne şaşılacak ne de alay edilecek bir şey vardır.”²⁴⁹

Müellif cümleyi “أَيُّ أَتَانِي خَيْرٌ لَا أُسْرُ بِهِ” (bana hiç sevinemeyeceğim bir haber geldi.)

şeklinde açıklamıştır. “İbn Kuteybe’nin âliyet alâkasına dayalı bu dilsel ictihâdı önemli bir çaba görülmeyle birlikte ne var ki lisân-söz arasındaki bu ilişki belâgat âlimleri tarafından mecâz-ı mürsel’in âliyet alâkası babı altında değerlendirilmiştir. Dolayısıyla âyette isti‘âre değil, bir mecâz-ı mürsel sanatı söz konusudur.”²⁵⁰ Örnek:

وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ
وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا

“Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara öf! Bile deme, onları azarlama, onlara tatlı ve güzel söz söyle.”²⁵¹

Müellif, âyete şöyle bir yorum getirir: “لَا تَسْتَقْبِلْ شَيْئًا مِنْ أَمْرِهِمَا وَتَضِقْ بِهِ صَدْرًا” (onları yük olarak görme ve göğüslerini daraltacak bir davranışta bulunma.) Böylelikle söz konusu âyeti isti‘âre kapsamında değerlendirmiştir.²⁵²

Örnek: كَلَّا لَئِن لَّمْ يَنْتَه لِنَسْفَعَا بِالتَّاصِيَةِ نَاصِيَةً كَاطِيَةً خَاطِئَةً

“Hayır! Andolsun, eğer vazgeçmezse, muhakkak onu perçeminden; o yalancı, günahkâr perçeminden yakalarız.”²⁵³

Müellif, âyeti “أَيُّ لَنَاخُدَنَّ بِهَا” şeklinde açıklamıştır.²⁵⁴ Fiil isnâd edilmemesi gereken ögeye isnâd edilmek suretiyle bir aklî mecâz söz konusu olmuştur. İbn Kuteybe’nin,

²⁴⁹ Ebû Zeyd Muhammed b. Ebî'l-Hatâb el-Karaşî, *Cemhertu'l-Eş'aru'l-Arab*, thk. Alî Muhammed el-Becâdî, nşr. Nahdetu Mısır, bty. s. 568; *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 146.

²⁵⁰ Arpa, *a.g.m.*, s. 39.

²⁵¹ İsrâ, 17/23.

²⁵² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 147.

²⁵³ Alak, 96/15-16.

²⁵⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 155.

kavramsal düzeyde daha önce pek kimsenin ele almadığı isti'âre, mecâz, mablûb, kinaye ve ta'riz, îcâz ve hazif gibi belâgata dair kavramları çok erken sayılabilecek bir dönemde *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an* adlı eserinde sistemli bir şekilde ele alması, belâgat tarihi açısından son derece önemli bir gelişmedir.²⁵⁵

3.4.4. Mablûb

İbn Kutaybe, kelimeler arasındaki anlam aktarmalarıyla ilgili mablûb üslubundan söz eder ve onun tarifini şöyle yapar: Mablûb, “bir şeyin kendi sıfatının zıttıyla vasıflandırılmasıdır.”²⁵⁶

İbn Kutaybe, daha önce hiç kimsenin söz etmediği bu uslûba belâgatte bir ifade biçimi olarak birtakım amaçlarla başvurulduğunu ifade ederek söz konusu amaçları şöyle sıralar:

3.4.4.1. İyimserlik ve Karamsarlık

Örnek: “لَدَيْغٍ” (yılan tarafından ısırılmış) kişiye karamsarlığa kapılmaması ve bir an evvel sağlığına kavuşması için kendisine “سَلِيمٍ” (sağlıklı ve iyi) denilmesi gibi.

Örnek: “عَطْشَانٍ” (çok susamış) birisine, su içtikten sonraki hali dikkate alınarak “نَاهِلٍ” (su içen) denilmesi de bu bağlamda değerlendirilir.²⁵⁷

3.4.4.2. Bir Şeyin Vasfını Abartma

Örnek: “الشَّمْسِ.” (güneş'e) şiddetli ışınlarından dolayı “جَوْنَةٌ” ve “الغُرَابِ” karga'ya keskin bakışlarından dolayı “أَعْوَرٌ” (tek gözlü) demek gibi.²⁵⁸

²⁵⁵ Konunun gereğinden fazla uzamaması için bu örneklerle yetindik daha fazla örnek ve bilgi için bkz. *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an* s. 135-184.

²⁵⁶ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 185.

²⁵⁷ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 185.

²⁵⁸ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 185.

3.4.4.3. İstihza ve Tahkir Etme

Örnek: “الحَبَشِي” (zenci) birisine, “أبو البَيْضَاء” (beyazların atası) ve “أَبْيَض” (beyaz) birisine “أبو الجُون” (siyahilerin atası) demek gibi.²⁵⁹

Örnek: Cahil birisine, “يا عَاقِل” (ey akıllı) demek gibi.²⁶⁰

Örnek: Hz. Şuayb (a.s.)’ın kavminin kendisine tahfif ve tahkir etme amacıyla şu âyette kullandığı “يا حَلِيم” kelimesi gibi.²⁶¹

Örnek: قَالَوا يَا شُعَيْبُ أَصْلُوكَ تَأْمُرُكَ أَنْ تَتْرِكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ “Dediler ki: Ey Şu’ayb! Babalarımızın taptığını yahut mallarımız hakkında dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana namazın mı emrediyor. Oysa sen gerçekten yumuşak huylu ve aklı başında bir adamsın.”²⁶²

3.4.4.4. Zıt Anımlı İsimlerin Ortak Bir İsimle İsimlendirilmesi

Örnek: فَأَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ “Böylece bahçe, (anızı) yakılmış toprağa döndü.”²⁶³

“Gündüz ve gece” kelimeleri için “birbirinden ayrılan ve geçen” anlamındaki “الصَّرِيم” ifadesini kullanmak gibi. Âyette “الصَّرِيم” ifadesi gecenin karanlığı gibi kapkara anlamında kullanılmıştır.

Örnek: İbn Kuteybe yine bu bağlamda “يَقِين” (yakîn) ve “ظَن” (zan) kelimelerinin aynı zamanda “ظَن” (zan) anlamında da kullanıldığını belirtir. Çünkü zanda bir parça yakîn vardır.²⁶⁴

²⁵⁹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 185.

²⁶⁰ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 185.

²⁶¹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 185.

²⁶² Hud, 11/87.

²⁶³ Kalem, 68/20.

Örnek: قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهِ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ

“Allah’a kavuşacaklarını kesin olarak bilenler (ırmağı geçenler) ise şu cevabı verdiler: Allah'ın izniyle büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük topluluklar vardır. Allah sabredenlerle beraberdir”.²⁶⁵

Örnek: إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِيَّةٍ “Çünkü ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum.”²⁶⁶

Örnek: وَرَاءَ الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَافِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا

“Suçlular (o gün) ateşi görünce onun içine düşeceklerini iyice anlayacaklar ve ondan kurtuluş yolu da bulamayacaklardır.”²⁶⁷

Örnek: فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ

“(Bu koca da) onu boşadığı takdirde onlar (kadın ile ilk kocası) Allah'ın koyduğu ölçüleri gözetebileceklerine inanıyorlarsa tekrar birbirlerine dönüp evlenmelerinde bir günah yoktur.”²⁶⁸

Örnek olarak zikredilen bu dört âyette geçen “ظَنَّ” (zan) ifadeleri “الْيَقِينِ” (yakîn) yani kesin bilgi anlamında kullanılmıştır.²⁶⁹

Örnek: İbn Kuteybe, şair Dureyd b. Simme'nin (tavîl):

فَقُلْتُ هُمْ: ظَنُّوا بِالْفِي مَدَجَجٍ سَرَأْتُمْ فِي الْفَارِسِيِّ الْمُسَرَّدِ

“Onlara; karşınızda sağlam iki bin savaşçının olduğundan emin olun.

²⁶⁴ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 187.

²⁶⁵ Bakara, 2/249.

²⁶⁶ Hakka, 69/20.

²⁶⁷ Kehf, 18/53.

²⁶⁸ Bakara, 2/230.

²⁶⁹ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 187.

Komutanları iyi dokunmuş zırhlara bürünmüş haldeler, dedim”²⁷⁰ beytindeki “أَيُّ تَيَقَّنُوا بِأَيِّهِمْ إِيَّاكُمْ” (yan) kelimesinin de “يَقِين” (yakîn) anlamında olduğunu ifadesiyle açıklamıştır.²⁷¹

3.4.4.5. Takdim veya Tehir’in Açıklaması

Örnek: فَالَّا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفاً وَعْدِهِ رُسُلَهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ

“Sakin Allah'ın, peygamberlerine verdiği sözden cayacağını sanma! Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir.”²⁷²

İbn Kuteybe, âyette takdim ve tehir sebebiyle maktûb'un, belâgatta kalb terimiyle ifade edilen olayın meydana geldiğini ve âyetin aslı “مُخْلِفاً رُسُلَهُ وَعْدَهُ” şeklinde olduğunu açıklamıştır.²⁷³

Örnek: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى “Sonra (ona) yaklaştı, derken sarkıp daha da yakın oldu.”²⁷⁴

Bu âyetin aslı “تَدَلَّى فَدَنَا” (aşağı doğru sarktı ve yaklaştı) şeklindedir. Çünkü “تَدَلَّى” (sarkmak) eylemi, “الدُّنُو” (yaklaşma) eyleminin meydana gelmesi içindir. Yani yaklaşmak eylemi, sarkmak eylemiyle meydana gelmektedir.²⁷⁵

Örnek: بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ “O gün insan kendi aleyhine şahittir.”²⁷⁶

İbn Kuteybe, âyetin aslını “بَلِ الْإِنْسَانِ مِنْ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ” (o gün insanın azaları insan aleyhine şahittir.) şeklinde açıklamıştır. Çünkü insanın organları da ondandır ve onun yerine geçmektedir.²⁷⁷

²⁷⁰ Cemhertu 'l-Eş'aru 'l-Arab, s. 467.

²⁷¹ Te'vîlu Muşkili 'l-Kur'an, s. 188.

²⁷² İbrahim, 14/47.

²⁷³ Te'vîlu Muşkili 'l-Kur'an, s. 193.

²⁷⁴ Necm, 53/8.

²⁷⁵ Te'vîlu Muşkili 'l-Kur'an, s. 193.

²⁷⁶ Kıyamet, 75/14.

İbn Kuteybe, “mablûb sanatının gerekçelerini bu şekilde açıkladıktan sonra bazı dil âlimlerinin mablûb sanatı yoluyla dilsel temellere dayandırmadan Kur’an’daki bazı âyetleri yanlış yönde yorumladıklarını, yine bu kesime ilaveten şairlerin de beyitlerdeki kâfiye ve veznin istikameti için zaruretten dolayı mablûb sanatına başvurarak ifadelerinde hataya düştüklerini belirterek bu durumları bazı örneklerle açıklamaya çalışır.”²⁷⁸

Örnek: İbn Kuteybe, bazı kesimlerin *وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ* (Hiç şüphesiz o, mal sevgisi sebebiyle çok katıdır.)²⁷⁹ âyetini “o hayır kazanma arzusuna aşırı derecede düşkündür” şeklinde yorumladığını, oysa âyetteki “الشدة” ifadesinin “البخل” (cimrilik) anlamında kullanıldığını belirterek, buna göre anlamın “وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْمَالِ لَبِخِيلٌ” (O, mal sevgisine aşırı derecede düşkündür) şeklinde olduğunu belirtir.²⁸⁰

Örnek: *وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا فُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا*

“Onlar, Ey Rabbimiz! Eşlerimizi ve çocuklarımızı bize göz aydınlığı kıl ve bizi Allah’a karşı gelmekten sakınanlara önder eyle diyenlerdir.”²⁸¹

O, bu âyetin de “اجعل المتقين لنا إماماً في الخير” (Muttakîleri hayır kazanmada bizlere rehber kıl) şeklinde yorumlandığını, oysa asıl mananın,

“Sabredip âyetlerimize kesin olarak inandıkları zaman içlerinden emrimizle doğru yola ileten önderler çıkardık.”²⁸² Âyetinde de işaret edildiği gibi “hayır işlemede bizleri mü’minlere rehber kıl” şeklinde olduğunu belirtmektedir.²⁸³

Örnek: Şâir Evs b. Hacer şöyle der (tavîl):

²⁷⁷ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 193.

²⁷⁸ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 199-209; Arpa, *a.g.m.*, s. 48.

²⁷⁹ *Adiyat*, 100/8.

²⁸⁰ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 204.

²⁸¹ *Furkan*, 25/74.

²⁸² *Secde*, 32/24.

²⁸³ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 205.

طَيْبٌ بِمَا أَعْيَا النَّطَاسِيَّ حَذِّمًا فَهَلْ لَكُمْ فِيهَا إِلَيَّ فَإِنِّي

“Derdinizin tedavisini bana havale etmek istemez misiniz?

Ben meşhur Doktor Hizyem’in iyileştiremediği hastalıklara çare bulurum.”²⁸⁴

Bu beyitte kastedilen Hizyem değil, “إِبْنِ حَذِّمٍ” dir. (Hizyem’in oğludur).

Görüldüğü üzere kâfiyeden dolayı manada yanlış anlaşılma meydana gelmiştir.²⁸⁵

3.4.5. İcâz ve Hazif

3.4.5.1. İcâz

İbn Kuteybe, bu eserinde kendisinden önce kimsenin üzerinde pek durmadığı icâz üslûbu ile ilgili bir fasıl açmıştır. Ona göre icâzlı anlatım sanatı Arapların dilinde yaygın olarak kullanılan bir anlatım türüdür.²⁸⁶

3.4.5.2. Hazif

İbn Kuteybe, Kur’an’daki icâz’a, hazif ve izmâr yoluyla gidilebileceğini belirttikten sonra icâzın sadece hazifli olan türü üzerinde yoğunlaşır ve hazif için çeşitli örnekler verir. Bunlardan bazıları şöyledir:

3.4.5.2. 1. Muzâf ’ın Hazfi

İbn Kuteybe, bu hazif şeklinin, ibareden muzâfın düşürülüp yerine muzâfun ileyhin ikame edilmesinden sonra fiili de ona nisbet etmek sûretiyle gerçekleştiğini belirtir.²⁸⁷

Örnek: “وَسَأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعَيْرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَادِقُونَ”

“Bulduğumuz kent halkına ve aralarında olduğumuz kervana da sor. Şüphesiz biz doğru söyleyenleriz.”²⁸⁸

²⁸⁴ Evs b. Hacer, Ebû Şureyh b. Attâb et-Temîmî, *Divân*, nşr. Muhammed Yûsuf Necm, Dâru’s-Sadr, Beyrut, 1399/ 1979, s. 111.

²⁸⁵ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 201.

²⁸⁶ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 210-232.

²⁸⁷ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 210.

²⁸⁸ Yusuf, 12/82.

Âyette muzâf olan “أهل” kelimesi düşmüş olup, muzâfun ileyh olan “القرية” onun yerine geçmiştir. Cümlenin aslı “وَأَسْأَلُ أَهْلَ الْقَرْيَةِ” (köy halkına sor) şeklindedir.²⁸⁹

Örnek: قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ “Onlar, Dinledik, karşı geldik demişlerdi. İnkârları yüzünden buzağı sevgisi onların kalplerine sindirilmîşti.”²⁹⁰

İbn Kuteybe’ye göre âyette muzâf olan “حُبُّ” kelimesi düşmüş, muzâfun ileyh olan “العجل” kelimesi onun yerine geçmiştir. Buna göre cümlenin aslı “حُبُّ الْعِجْلِ” (buzağı sevgisi) şeklindedir.²⁹¹

Örnek: Şair el-Mutenahhil el-Huzeli’nin bir beyti şöyledir (vâfir):

يُمَشِّي بَيْنَنَا حَانُوتُ حَمْرٍ مِنْ الْحَرَسِ الصَّرَاصِرَةِ الْقَطَاطِ

“Meyhaneci, aramızda dili dönmeyen, kıvrıkcık saçlı yabancı sâkileri dolaştırır.”²⁹²

Beyitteki cümlenin aslı “صَاحِبِ حَانُوتِ حَمْرٍ” (meyhanenin sahibi) şeklindedir. Muzâf olan “صَاحِبِ” düşmüş olup, muzâfun ileyh olan “حَانُوتِ” onun yerine geçmiştir.²⁹³

3.4.5.2.2. Bir Fiilin İki Ayrı Şey Üzerinde Vuku Bulması

İbn Kuteybe, bu hazif şeklini şöyle açıklar: Bir kelimeye ait olan bir fiilin, kullanılmaması gereken başka bir kelime için de kullanılarak o kelimeye ait fiilin izmâr edilmesi sûretiyle meydana gelen hazif.²⁹⁴

Örnek: فَاجْمَعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرَكُمْ عَلَيْكُمْ عُمَّةً

²⁸⁹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 210.

²⁹⁰ Bakara, 2/93.

²⁹¹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 210.

²⁹² Cemheru’l-Eş’aru’l-Arab, s. 479.

²⁹³ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 211.

²⁹⁴ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 212.

“Artık siz de (bana) ne yapacağınızı ortaklarınızla beraber kararlaştırın ki işiniz size dert olmasın!”²⁹⁵

Âyette “أَدْعُوا” (çağırın) fiilinin düşmesinden dolayı “أَجْمَعُوا” (toplayınız) fiili her iki kelime için de kullanılmıştır. Cümlenin aslı “فَأَجْمَعُوا أَمْرَكُمْ وَادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ” (Ortaklarınızı çağırın ve ne yapacağınıza karar verin) şeklindedir.²⁹⁶

3.4.5.2.3. Muhâtabın Bilgisinden Dolayı Cevabı Bilinen İfadenin Düşürülmesi

Örnek: وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كُلِّمَ بِهِ الْمَوْتَىٰ بَلْ لِلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا

“Kendisiyle dağların yürütüleceği veya yeryüzünün parçalanacağı ya da ölülerin konuşurulacağı bir Kur’an olacak olsaydı (o yine bu kitap olurdu). Fakat bütün emir yalnız Allah’ındır.”²⁹⁷

Muhatabın bilgisinden dolayı “لَوْ” harfinin cevabı olan “لَكَانَ هَذَا الْقُرْآنُ” (o yine bu Kur’an olurdu) cümlesi hazf edilmiştir.²⁹⁸

Örnek: وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ رَؤُفٌ رَّحِيمٌ

“Allah’ın lütfu ve rahmeti sizin üzerinize olmasaydı ve Allah çok esirgeyici ve çok merhametli olmasaydı haliniz nice olurdu?”²⁹⁹

Bu âyette de aynı şekilde muhatabın bilgisinden dolayı “لَوْلَا” harfinin cevabı olan “لَعَذَّبَكُمْ” (Sizi azaba çekerdi) cümlesine ihtiyaç kalmamıştır.³⁰⁰

²⁹⁵ Yunus, 10/71.

²⁹⁶ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 213.

²⁹⁷ Ra’d, 13/31.

²⁹⁸ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 214.

²⁹⁹ Nur, 24/20.

³⁰⁰ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 214.

3.4.5.2.4. Cümleden Bir veya İki Kelimenin Düşürülmesi

Örnek: “يُؤْتِيهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ رِزْقًا لَوْ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ يُؤْتِيهِمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّكُمْ أَعْيُنًا عَمَىٰ”³⁰¹ “Yüzleri karararlara, “İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın” denilir.”³⁰¹

Bu âyette “فَيَقَالُ لَهُمْ” (Onlara denilir ki) cümlesinin hazfi söz konusudur. Buna göre âyette “فَيَقَالُ لَهُمْ: أَكْفَرْتُمْ” (Onlara; İman ettikten sonra inkâr mı ettiniz denilir) anlamı söz konusudur.³⁰²

Örnek: “وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ”³⁰³ “Suçlular Rablerinin huzurunda boyunlarını büküp, Rabbimiz! (Gerçeği) gördük ve işittik. Artık şimdi bizi (dünyaya) döndür ki, salih amel işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız dedikleri vakit, (onları) bir görsen!”³⁰³ Bu âyette de “يَقُولُونَ: رَبَّنَا” (Rabbimiz bizi bir görsen derler) anlamı söz konusudur.³⁰⁴

Örnek: “مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَاهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ”

“Rablerini inkâr edenlerin durumu şudur: Onların işleri, fırtınalı bir günde ruzgarın şiddetle savurduğu küle benzer.”³⁰⁵ Bu âyette ise “الرِّيحُ” kelimesinin hazfi söz konusudur. Cümleinin takdiri “فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ الرِّيحُ” şeklindedir. Bu ikinci “الرِّيحُ” kelimesinin hazfine delalet eden şey, âyetteki birinci “الرِّيحُ” kelimesidir.³⁰⁶

³⁰¹ Al-i İmran, 3/106.

³⁰² Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 216.

³⁰³ Secde, 32/12.

³⁰⁴ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 216.

³⁰⁵ İbrahim, 14/18.

³⁰⁶ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 217.

3.4.5.2.5. İcâz ve Gizlenme Sebebiyle Cümlelerin Müşkil ve Kapalı Hale Gelmesi

Örnek: يَا مُوسَىٰ لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ فَإِنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Ey Mûsâ korkma! Benim katımda peygamberler korkmazlar. Ancak kim zulmeder de sonra (yaptığı) kötülüğün yerine iyilik yaparsa bilsin ki şüphesiz ben çok bağışlayıcıyım, çok merhamet edenim.”³⁰⁷

İbn Kuteybe, âyetteki istisnanın “الْمُرْسَلِينَ” (elçiler)’den yapıldığını, cümledeki gizli olan anlamdan yapıldığını ve cümlelerin aslının şöyle olduğunu açıklıyor:

“كَأَنَّهُ قَالَ: لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ بِلَا غَيْرِهِمُ الْخَائِفَ؛ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ تَابَ فَإِنَّهُ لَا يَخَافُ” Görüldüğü gibi istisna elçiler, dışındakilerden meydana gelmiştir.³⁰⁸

3.4.5.2.6. Kasemin Cevabının Hazfî

İbn Kuteybe, bu hazfî ancak siyâkın delâleti ve yönlendirmesiyle bilinebileceğini belirterek âyetlerden örnekler verir.³⁰⁹

Örnek: ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ فَقَالَ الْكَاْفِرُونَ هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ أَعِذَا مِنَّا

“Kâf. Şerefli Kur’an’a andolsun ki kâfirler, aralarından bir uyarıcının gelmesine şaşılar ve şöyle dediler: Bu tuhaf bir şeydir! Öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman mı (dirilecekmışiz)? Bu, akla uzak (imkânsız) bir dönüştür!”³¹⁰

Bu âyette “نُبْعَتْ” (döndürüleceğiz) cümlesinin hazfî söz konusudur. Âyette böylesi bir hazfî varlığı, hemen akabindeki “ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ” (bu uzak bir dönüştür) ifadesinden, kolayca anlaşılmaktadır.³¹¹

³⁰⁷ Neml, 27/10-11.

³⁰⁸ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 219.

³⁰⁹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 223.

³¹⁰ Kaf, 50/1-3.

³¹¹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 224.

Örnek: *ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ* “Sâd. O şanlı, şerefli Kur'an'a andolsun (ki o, Allah sözüdür).”³¹² Âyetteki hazfin takdirinin, *لَنْهَلِكَنَّ أَعْدَانَكَ* (düşmanlarınızı helâk edeceğiz) olduğu âyetin akabindeki *مَنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوا وِلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ* “Biz onlardan önce nice nesilleri helak ettik. Onlar da feryat ettiler, ama artık kurtuluş zamanı değildi.”³¹³ âyetinden anlaşılmaktadır.³¹⁴

3.4.5.2.7. Manasını İsbât İçin “لا” Edatının Hazfi

Örnek: *قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتُنُوا تَذَكَّرُ يُونُسَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ* “Oğulları, Allah'a yemin ederiz ki, sen hâlâ Yusuf'u anıp duruyorsun. Sonunda üzüntüden eriyip gideceksin veya helâk olacaksın dediler.”³¹⁵ Âyette “لا” harfi düşmesine rağmen fiil ile birlikte anlamı bakidir. Müellif âyetteki cümlenin aslını *لَا تَزَالُ تَذَكَّرُ يُونُسَ* şeklinde açıklamıştır.³¹⁶

Örnek: *يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ أَنْ تَصِلُوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ* “Sapmayasınız diye Allah size (hükmünü) açıklıyor. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”³¹⁷ Âyette *لِنَالًا* kelimesi anlamı sabit olmasına rağmen cümleden düşmüştür. Âyetin takdiri *لِنَالًا تَصِلُوا* şeklindedir.³¹⁸

Örnek: *إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِن زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ* “Şüphesiz Allah, gökleri ve yeri, yok olup gitmesinler diye (kurduğu düzende) tutuyor. Andolsun, eğer onlar (yörüngelerinden sapıp) yok olur giderlerse, O'ndan başka hiç kimse onları tutamaz.”³¹⁹ Âyette *لِنَالًا تَزُولَا* (yok olmasın) cümlesinin hazfi ve anlamı söz konusudur.

³¹² Sad,38/1.

³¹³ Sad, 38/3.

³¹⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 223-224.

³¹⁵ Yusuf, 12/85.

³¹⁶ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 225.

³¹⁷ Nisa, 4/176.

³¹⁸ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 225.

³¹⁹ Fâtır, 35/41.

İbn Kuteybe, bu hazif türünün daha çok “yemin” lafzıyla beraber kullanıldığını belirtir.³²⁰ Örnek: Şair İmruûlkays (tavîl):

فَقُلْتُ يَمِينَ اللَّهِ أَبْرَحُ قَاعِدًا وَلَوْ صَرَبُوا رَأْسِي لَدَيْكَ وَأَوْصَالِي

“Ben (sevgilime) dedim ki; Allah’a yemin ederim.

Başımı ve eklemlerimi kesseler bile senin yanında oturmaya devam edeceğim”³²¹ demiştir. Bu beyitte de yine “لا” harfi düşmüştür. Cümlenin aslı “لا أبرح” şeklindedir.³²²

3.4.5.2.8. Zikredilmeyen Lafzın İzmârıyla Yapılan Hazif

Örnek: “Süleyman, Gerçekten ben malı, Rabbimi anmamı sağladığından dolayı çok severim dedi. Nihâyet gözden kaybolup gittiler.”³²³ Âyette daha önce bahsi geçmeyen “الشمس” şems lafzı söylenmeden kendisinden zamirle bahsedilerek bir hazif meydana gelmiştir.³²⁴

Örnek: “Şüphesiz, biz onu (Kur’an’ı) Kadir gecesinde indirdik.”³²⁵ Bu âyette de yine daha önce zikredilmeyen “القرآن” lafzı, kendisinden bahsedilerek hazfe gidilmiştir. Örnek: Şâir Lebîd b. Rabî‘a’nın (kâmil):

حَتَّى إِذَا أَلْقَتْ يَدًا فِي كَافِرٍ وَأَجَنَّ عَوْرَاتِ الثُّغُورِ ظَلَامُهَا

“Güneşin batmasının hemen ardından gece, karanlığıyla korku noktalarını örttü.”³²⁶ beytinde daha önce zikredilmeyen “الشمس” lafzı izmâr edilmiştir. Cümlenin aslı “الشمس بدأت في المغيب” (güneş batmaya başladı) şeklindedir.³²⁷

³²⁰ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 225.

³²¹ İmruûlkays b. Huçr, Ebû Vehb (Ebu’l-Hâris / Ebû Zeyd) Hunduc b. Huçr b. el-Hâris Âkîlu’l-Murâr, *Divân*, nşr. Dâru’l-Ma‘arif, Beyrut, 1425/2004, s. 137.

³²² *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 225.

³²³ Sad, 38/32.

³²⁴ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 226.

³²⁵ Kadr, 97/1.

3.4.5.2.9. Sıfatların Hazfi

Örnek: وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ “Sonradan gelenler arasında ona güzel bir ad bıraktık.”³²⁸

Âyette mef’ul ve sıfat yani “ثناءً حسناً” (iyi bir nam) ibaresi muhatabın durum hakkındaki ilmînden dolayı hazfedilmiştir. Cümlenin aslı “تركنا عليه ثناءً حسناً” şeklindedir.³²⁹

Örnek: وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا “Mûsâ, kavminden, belirlediğimiz yere gitmek için yetmiş adam seçti.”³³⁰

Âyet “اختار منهم” (Onlardan seçti) şeklinde olup câr ile mecrûr’un hazfi söz konusudur.³³¹

3.4.6. Tekrar ve Ziyade

3.4.6.1. Tekrar

Belâgatte bir ifade biçimi olarak tekrarı, Arap dilinin vazgeçilmez bir olgusu olarak gören İbn Kuteybe, dildeki bu kullanımı, ibâreyi pekiştirme ve ona birtakım yeni manalar yükleme gibi gerekçelere dayandırarak açıklamaya çalışır.³³²

İbn Kuteybe, konuyla ilgi şöyle der: “Geçmiş toplumlarla ilgili haberlerin tekrarına gelince, Allah Teâlâ Kur’an’ı yirmi üç yılda parça parça indirdi. Dini yükümlülükleri, kullarına kolaylık sağlamak maksadıyla tek tek vazetti. Din tamamlanıncaya kadar bunları aşamalı olarak yaptı. Yine onları gaflet uykusundan uyandırmak ve kalplerini yeniden diriltmek için öğüt ve nasihatleri ayrı ayrı zikretti.

³²⁶ Ebû Akîl Lebîd b. Rebî’a b. Mâlik b. Ca’fer el-Amirî el-Ca’ferî, *Divân*, nşr. Dâru’l-Ma’arif, 1425/2004, s. 114.

³²⁷ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 227.

³²⁸ Saffat, 37/108.

³²⁹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 230.

³³⁰ Araf, 7/155.

³³¹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 229.

³³² *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 232.

Müslümanları kendi hükmüne boyun eğdirmek ve iç yetilerini sınamak için de önceden vazettiği bir hükmü daha sonra yürürlükten kaldırdı (nesh). Eğer Kur'an bir bütün olarak indirilmîş olsaydı, kuşkusuz bu toplu inzâl Allah'ın âyetleri vahyetmesine sebep olan hâdiseleri öncelemiş olacaktı.”³³³

“Ayrıca toplu olarak vazedilen dini yükümlülükler hem müslümanlara hem de İslam'ı kabul etme eğiliminde olan insanlara çok ağır gelecek; dolayısıyla ne uyarıda bulunmanın ne de herhangi bir hükmü nesh etmenin anlamı kalacaktı.”³³⁴

İbn Kuteybe, Kur'an kıssalarındaki tekrarların ana gerekçelerini şu şekilde açıklamıştır:

“Hz. Peygamber'e, Müslüman olmak için Arap heyetleri geliyordu. Sahâbîler onlara Kur'an'dan bazı pasajlar okuyor ve bu pasajlar onlar için yeterli oluyordu. Hz. Peygamber ayrıca çeşitli kabilelere muhtelif sûreleri öğretmek için öğreticiler gönderiyordu. Eğer kıssalar ve geçmiş milletlerle ilgili pasajlar tekrar edilmemiş olsaydı, Mûsâ kıssası bir kabileye, İsâ kıssası bir kabileye, Nûh kıssası bir kabileye, Lût kıssası da sadece bir kabileye ulaşacak; doğal olarak bu kabilelerden hiçbiri tüm kıssaların bilgisine vâkif olamayacaktı. Ancak Allah, lütuf ve rahmetinden ötürü bu kıssaların yeryüzünün dört bir tarafına yayılmasını ve her kulağın bunları duymasını, o bilgilerin her zihne ulaşmasını ve hitabına doğrudan muhatap olan hedef kitlenin idrakine bir kez daha sunmayı, böylece onları uyarmayı diledi ve bu yüzden bazı kıssaları tekrar etti.”³³⁵

İbn Kuteybe, Kur'an'daki manalara dair tekrarların hikmetini bu şekilde açıkladıktan sonra Kur'an ibarelerindeki lafza dayalı tekrarların amaçlarını da genel olarak dört madde altında zikretmektedir:

³³³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 232; Arpa, *a.g.m.*, s. 50-51

³³⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 232.

³³⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 233-235; Arpa, *a.g.m.*, s. 51.

3.4.6.1.1. Te'kîd Amaçlı Tekrar

İbn Kuteybe'ye göre Araplar, ifadelerinde “îcâz” ve “tahfîfî” sağlamak için ihtisâra nasıl başvuruyorlarsa, te'kid ve anlamı daha anlaşılır kılmak için dillerinde tekrar üslûbuna da sık sık başvururlar. Bu onların dildeki adetlerindedir.

Örnek: كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ “Hayır; ileride bileceksiniz! Hayır, Hayır! İleride bileceksiniz!”³³⁶

Örnek: فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا “Şüphesiz güçlükle beraber bir kolaylık vardır. Gerçekten, güçlükle beraber bir kolaylık vardır.”³³⁷

Örnek: أُولَىٰ لَكَ فَأُولَىٰ ثُمَّ أُولَىٰ لَكَ فَأُولَىٰ “Bu azap sana layıktır, layık! Evet, layıktır sana, layık!” denecektir.”³³⁸

Örnek: وَمَا أَذْرِيكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ ثُمَّ مَا أَذْرِيكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ “Hesap ve ceza gününün ne olduğunu sen ne bileceksin? Evet, hesap ve ceza gününün ne olduğunu sen ne bileceksin?”³³⁹

Bu âyetlerin hepsinde lafzın tekrarıyla mananın te'kidi amaçlanmıştır.³⁴⁰ Nitekim şair de (recez): كَمْ نِعْمَةٍ كَانَتْ لَكُمْ كَمْ كَمْ وَكَمْ “Sizin ne kadar çok çok çok çok nimetiniz vardır” demiştir.³⁴¹

3.4.6.1.2. Kararlılık İfadesi İçin Tekrar

Örnek: قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ وَلَا أَنْتُمْ دِينِ “De ki: Ey Kâfirler! Ben sizin kulluk ettiklerinize kulluk etmem. Siz de benim kulluk ettiğime kulluk edecek değilsiniz. Ben sizin kulluk

³³⁶ Tekasür, 102/3-4.

³³⁷ İnşirah, 94/5-6.

³³⁸ Kıyamet, 75/34-35.

³³⁹ İnfitar, 82/17-18.

³⁴⁰ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 235-236.

³⁴¹ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 236.

ettiklerinize kulluk edecek değilim. Siz de benim kulluk ettiğime kulluk edecek değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.”³⁴²

İbn Kuteybe bu duruma en iyi misalin Kâfirûn sûresindeki tekrarlar olduğunu belirtir. Kâfirlerin Peygamberi ikna etmeye yönelik bütün emelleri bu tekrarlarla nihâyete ermektedir.³⁴³

3.4.6.1.3. Bir Sıfatın Te’kidi İçin Tekrar

İbn Kuteybe, bu tür tekrarın, tek kelime üzerinde vaki olduğunu ancak Araplar aynı kelimeyi ikinci defa tekrar etmek istemediklerinden birinci kelimedeki ilk harfi başka bir harfle değiştirerek onu tekrar ettiklerini söyler.

Örnek: “عَطْشَانَ عَطْشَانَ” yerine “عَطْشَانَ نَطْشَانَ” demek gibi. Yine “حَسَنٌ بَسَنٌ” “شَيْطَانٌ لَيْطَانٌ” ve benzer örnekler bu tekrarın örnekleri arasında sayılmaktadır.³⁴⁴

3.4.6.1.4. Mükerrerin Durumunu İyice Kavratmak İçin Yapılan Tekrar

İbn Kuteybe, bu tekrar türüne Rahmân sûresinde otuz bir defa tekrarlanan

“فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ”³⁴⁵ “O halde Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?”

âyetini misal verir. Allah Teâla burada maddî ve manevî nimetleri arasında önem verdiklerini bu sûrede öne çıkararak onların fazilet ve öneminin beyânı için her birisinin ardından böyle bir ifadeyle onları tekrar etmiştir.³⁴⁶

Örnek: فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ

“İçlerinde her türlü meyve, hurma ve nar vardır.”³⁴⁷ âyetinde hurma ve nar önce meyveden sayılmış ancak fazilet ve değerlerinden dolayı ayrıca zikredilmîşlerdir.

³⁴² Kâfirûn, 109/1-6.

³⁴³ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 237.

³⁴⁴ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 237.

³⁴⁵ Râhman, 55/13.

³⁴⁶ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 239.

³⁴⁷ Râhman, 55/68.

Örnek: حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ

“Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah’a gönülden boyun eğerek namaza durun.”³⁴⁸

Yine bu âyette de teşvik, sevdirme ve fazileti için orta namazın ayrıca zikredilmesi bu tür bir amaca yöneliktir.³⁴⁹

3.4.6.2. Ziyade

İbn Kuteybe, Arapçanın normal kullanımında olduğu gibi, Kur’an’daki bazı harflerin de cümleye te’kid anlamı kattığını, bazılarının ise ziyade olduğunu şu örneklerle açıklamıştır:

3.4.6.2.1. Te’kid İçin Ziyade

Örnek: فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لَيْسَتْ بِهَا مِنْنًا قَلِيلًا

“Vay o kimselere ki, elleriyle Kitab’ı yazarlar, sonra da onu az bir karşılığa değiştirmek için, Bu, Allah’ın katındandır derler.”³⁵⁰ Âyette “بِأَيْدِيهِمْ” (elleriyle) ifadesi te’kid amaçlı kullanılmıştır. Çünkü bu, başkalarına yazdırma ihtimalini ortadan kaldırmıştır.³⁵¹

Örnek: فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ

“Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar.”³⁵² Bu âyet de aynı şekilde te’kid kabilindedir.³⁵³

³⁴⁸ Bakara, 2/238.

³⁴⁹ Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 240.

³⁵⁰ Bakara, 2/79.

³⁵¹ Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 240.

³⁵² Bakara, 2/196.

³⁵³ Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 243.

3.4.6.2.2. Lafzen Kelamda Olup Manen Sakıt Olan “لا” Harfi

Örnek: “Allah, قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ

Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu? Dedi. (O da) Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın dedi.”³⁵⁴

Bu âyetteki “لا” zâiddir ve cümlelerin aslı ise “مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ” (seni saygı ile secde etmekten ne alıkoydu?) şeklindedir.³⁵⁵

Örnek: “يَمِينِ عَدِيمٍ فِي كَيْدٍ وَوَالِدٍ وَمَا وَسَقَ” “Yemin ederim şafağa, geceye ve içinde topladıklarına,”³⁵⁶

Örnek. “Sen bu beldedeyken bu beldeye (Mekke’ye), babaya ve ondan meydana gelen çocuğa yemin ederim ki biz insanı bir sıkıntı ve zorluk içinde (olacak ve bunlara göğüs gelecek şekilde) yarattık.”³⁵⁷ İbn Kuteybe, bu iki örnekte de “لا” harfinin zâid olduğunu açıklamıştır.³⁵⁸

3.4.6.2.3. Tenbih ve Uyarma İçin Zâid Olan “ألا” Harfi

Örnek: “أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ

عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ “İyi bilin ki onlar, O’ndan gizlenmek için, kalplerindeki düşmanlığı gizliyorlar. Yine iyi bilin ki, elbiselerine büründükleri zaman bile, Allah onların gizlediklerini de, açığa vurduklarını da bilir. Çünkü O, göğüslerin özünü (kalplerde

³⁵⁴ Araf, 7/12.

³⁵⁵ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 244.

³⁵⁶ İnşikak, 84/16-17.

³⁵⁷ Beled, 90/1-4.

³⁵⁸ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 246.

olanı) hakkıyla bilendir.”³⁵⁹ Âyetteki “ألا” cümleye tenbih, ikaz ve uyarı anlamı katmak için zâid olarak gelmiştir.³⁶⁰

3.4.6.2.4. “باء” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek: عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا “Bir pınar ki Allah'ın kulları ondan içer, onu (istedikleri şekilde) fişkırtıp akıtırlar.”³⁶¹ Âyetteki “بِهَا” daki “باء” harfi ziyadedir. Cümlelerin aslı “عَيْنًا يَشْرَبُهَا” şeklindedir.³⁶²

Örnek: فَسَتُبْصِرُ وَيُبْصِرُونَ بِأَيْكُمُ الْمَفْتُونُ “Hanginizin deli olduğunu yakında sen de göreceksin, onlar da görecekler.”³⁶³ Bu âyette de “بِأَيْكُمُ” ifadesindeki “باء” harfi zâiddir. Cümlelerin aslı “أَيْكُمُ الْمَفْتُونُ” şeklindedir.³⁶⁴

3.4.6.2.5. “من” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek. مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعَمُونِ “Ben, onlardan bir rızık istemiyorum. Bana yedirmelerini de istemiyorum.”³⁶⁵ Âyette “مِنْ” harfi zâiddir. Cümlelerin aslı “مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ رِزْقًا” şeklindedir.³⁶⁶

³⁵⁹ Hud, 11/5.

³⁶⁰ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 247.

³⁶¹ İnsan, 76/6.

³⁶² Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 248.

³⁶³ Kalem, 68/5-6.

³⁶⁴ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 248.

³⁶⁵ Zariyat, 51/56.

³⁶⁶ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 250.

3.4.6.2.6. “اللام” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek: وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْأَلْوَاحَ وَفِي نُسْخَتِهَا هُدًى وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ

“Mûsâ'nın öfkesi dinince (attığı) levhaları aldı. Onların yazısında Rableri için korku duyanlara bir hidâyet ve bir rahmet vardı.”³⁶⁷ Âyette “لِرَبِّهِمْ” deki “اللام” harfi ziyadedir.

Cümlenin aslı “لِلَّذِينَ هُمْ رَبُّهُمْ” şeklindedir.³⁶⁸

3.4.6.2.7. “الكاف” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ “Onun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla

işitendir, hakkıyla görendir.”³⁶⁹ Âyette “كَمِثْلِهِ” deki “كَاف” harfi zâiddir. Cümlenin aslı

“لَيْسَ مِثْلُهُ شَيْئًا” şeklindedir.³⁷⁰

3.4.6.2.8. “عن” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek: فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ “Artık onun

emrine muhalefet edenler, başlarına bir belânın gelmesinden veya elem dolu bir azaba uğramaktan sakınsınlar.”³⁷¹ Âyette “عَنْ أَمْرِهِ” deki “عَنْ” harfi zâiddir. Cümlenin aslı

“يُخَالِفُونَ أَمْرَهُ” şeklindedir.³⁷²

³⁶⁷ Araf, 7/154.

³⁶⁸ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 250.

³⁶⁹ Şura, 42/11.

³⁷⁰ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 250.

³⁷¹ Nur, 24/63.

³⁷² Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 251.

3.4.6.2.9. “إِنَّ” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek: “Gerçek şu ki iman edenler iyi işler yapanlardır. İnananlar için biz iyi iş yapanların ecrini zayi etmeyiz.”³⁷³ Örnek: “Gerçek şu ki iman edenler iyi işler yapanlardır. İnananlar için biz iyi iş yapanların ecrini zayi etmeyiz.”³⁷³ Âyette geçen ikinci “إِنَّ” harfi zâiddir. Cümlenin aslı “وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَا نُضِيعُ” şeklindedir.³⁷⁴

3.4.6.2.10. “إِنْ” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek: “Andolsun, size vermediğimiz imkân ve iktidarı onlara vermiştik. Kendilerine kulaklar, gözler ve kalpler vermiştik.”³⁷⁵ Örnek: “Andolsun, size vermediğimiz imkân ve iktidarı onlara vermiştik. Kendilerine kulaklar, gözler ve kalpler vermiştik.”³⁷⁵ Âyette “إِنْ مَكَّنَّاكُمْ” daki “إِنْ” harfi zâiddir. Cümlenin aslı “فِيمَا مَكَّنَّاكُمْ” şeklindedir.³⁷⁶

3.4.6.2.11. “إِذْ” Kelimesinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek: “Hani Lokmân oğluna öğüt vererek şöyle demişti: Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.”³⁷⁷ Örnek: “Hani Lokmân oğluna öğüt vererek şöyle demişti: Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.”³⁷⁷ Âyette “وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ” daki “إِذْ” kelimesi fazladır. Cümlenin aslı “وَقَالَ لُقْمَانُ” şeklindedir.³⁷⁸

³⁷³ Kehf, 18/30.

³⁷⁴ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 251.

³⁷⁵ Ahkaf, 46/26.

³⁷⁶ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 251.

³⁷⁷ Lokman, 31/13.

³⁷⁸ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 252.

3.4.6.2.12. “ما” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek: قَالَ عَمَّا قَلِيلٍ لِيُصْبِحَنَّ نَادِمِينَ “Allah, yakın zamanda mutlaka pişman olacaksınız!” dedi.³⁷⁹ Âyette “عَمَّا قَلِيلٍ” deki “ما” harfi zâiddir. Cümlenin takdiri “عَنْ قَلِيلٍ” şeklindedir.³⁸⁰

3.4.6.2.13. “واو” Harfinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek. وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤَهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طَابَ لِمَنِ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ “Rablerine karşı gelmekten sakınanlar da grup grup cennete sevk edilirler. Cennete vardıklarında oranın kapıları açılır ve cennet bekçileri onlara şöyle der: Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi ebedî kalmak üzere buraya girin.”³⁸¹ Âyette geçen “وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا” daki “واو” harfi zâiddir. Cümlenin aslı “قَالَ لَهُمْ” şeklindedir.³⁸²

3.4.6.2.14. “الوجه” Kelimesinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek: “Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah’ındır. Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir.”³⁸³ Âyette geçen “فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ” daki “وَجْهُ” kelimesi zâiddir. Cümlenin takdiri “فَتَمَّ اللَّهُ” şeklindedir.³⁸⁴

³⁷⁹ Müminun, 23/40.

³⁸⁰ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 252.

³⁸¹ Zümer, 39/73.

³⁸² Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 252.

³⁸³ Bakara, 2/115.

³⁸⁴ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 254.

3.4.6.2.15. “الاسم” Kelimesinin Zâid Olarak Gelmesi

Örnek: تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ “Azamet ve ikram sahibi Rabbinin adı yücedir.”³⁸⁵ Âyette geçen “اسْمُ رَبِّكَ” daki “اسْمُ” kelimesi zâiddir. Cümlenin aslı “تَبَارَكَ رَبُّكَ” şeklindedir.³⁸⁶

3.4.7. Kinaye ve Ta‘rîz

3.4.7.1. Kinaye

İbn Kuteybe, “kinaye”nin, isminin yahut vasfının açıkça telaffuz edilmesinden korkulan kimselerin veya varlıkların anlatılmasında kısıkanılan, dillere düşmekten korunmak istenenlerin örtülü bir biçimde ifade edilmesinde başvurulan bir anlatım tarzı” olduğunu söylemektedir. Hatta şairlerin sevgililerinin isimleri yerine kinayelerini tercih etme geleneği de bu koruma ve korunma isteminden meydana gelmiştir. Bir tür kinaye olan künyelerin Arap toplumunda yaygın biçimde kullanılması da İbn Kuteybe’ye göre yine söz konusu istemin bir yansımasıdır.³⁸⁷

Örnek: يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا

“Yazıklar olsun bana, keşke falanı dost edinmeseydim!”³⁸⁸ İbn Kuteybe, âyette geçen “فُلَانًا” kelimesini “كُلُّ مَنْ أَطِيعَ بِمَعْصِيَةِ اللَّهِ وَأَرْضِي بِإِسْخَاطِ اللَّهِ” (Allah’a isyan etmekle kendisine uyulan ve Allah’ı kızdırmaya razı olan olan herkes.) Cümlesini kullanarak bunun bir kinaye olduğunu belirtmektedir.³⁸⁹

3.4.7.2. Ta‘rîz

İbn Kuteybe, ta‘rîzin cümlenin maksadını tasrihten çok daha latif ve güzel bir şekilde ortaya koyması sebebiyle Araplar arasında sık kullanıldığını ve yine Arapların

³⁸⁵ Rahman, 55/78.

³⁸⁶ Te‘vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 255.

³⁸⁷ Te‘vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 256-257.

³⁸⁸ Furkan, 25/28.

³⁸⁹ Te‘vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 262.

“Sel’de dişi develerin (kadınların) huyları birbirinden farklı olsa da;

Hepsinin eşlerine karşı bacakları daima açıktır.”³⁹⁶

İbn Kuteybe, genç deve anlamındaki “فُلُصٌ” kelimesinin beyitte kinaye yoluyla genç kız anlamında kullanıldığını söylemektedir.³⁹⁷ Örnek: Şair ‘Antere (kâmil):

يا شاة ما قنص لمن حلت له حُرمت علي وليتها لم تحرم

“Ey başkasına helâl olup da bana haram olan koyun! (kadın)

Keşke engel çıkmasaydı da bana da helâl olsaydın.”³⁹⁸

Bu beyitte ise koyun anlamındaki “شاة” kelimesi kinaye yoluyla cariye manasında kullanılmıştır.³⁹⁹

3.5. Zâhirî Mana ile Asıl Kastedilen Mana Farklılığından Kaynaklanan İhtilâf

Kur’an’da geçen bazı âyetlerin zâhirî manaları, asıl kastedilen manalarına muhaliftir. Şâyet Arap dilinin ifade özellikleri yeterince bilinmezse, bu gibi âyetlere yanlış anlamlar verilebilir. Âyetin esas manası yerine, onun zâhir anlamını almak, âyetler arasında bir çelişkinin ortaya çıkmasına sebep olabilir. İbn Kuteybe bu konuyla ilgili birçok âyet zikretmiştir. Ancak biz burada sadece birkaç örnek üzerinde duracağız.

Örnek: قِيلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ “Kahrolası (inkârcı) insan! Ne nankördür o!”⁴⁰⁰

³⁹⁶ Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Ezdî el-Mesîlî el-Kayrevânî, *el-'Umde fi Mehâsini 'ş-Şi'r ve Adâbih*, thk. Muhammed Muhyeddin Abdilhamîd, nşr. Dâru'l-Cebel, 1401/1981, c. I, 312.

³⁹⁷ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 265.

³⁹⁸ ‘Antere b. Şeddâd b. Amr b. Mua’aviye b. Kerâd el-Absî, *Divân*, byy. bty. s. 33; *Cemheru'l-Eş'aru'l-Arab*, s. 368.

³⁹⁹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 266.

⁴⁰⁰ Abese, 80/17.

Bu âyette geçen “مَا أَكْفَرُهُ” fiili, (ne kadar da inkâr ediyor) demek olup hayret ifade ettiği gibi; (insanı inkâr etmeye götüren nedir?) anlamına da gelir. Bu âyette aslında kâfir olanların bilfiil ölmeleri değil, yaptıkları işin çok sevimsiz olduğu kastedilmektedir.⁴⁰¹

Örnek: وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ “Yahudiler, Üzeyr Allah’ın oğludur dediler. Hıristiyanlar ise, İsa Mesîh Allah’ın oğludur dediler. Bu onların ağızlarıyla söyledikleri (gerçeği yansıtmayan) sözleridir. Onların bu sözleri daha önce inkâr etmiş kimselerin söylediklerine benziyor. Allah onları kahretsin. Nasıl da haktan çevriliyorlar!”⁴⁰²

Bu âyetlerde geçen bedduaların gerçekleşmesi kastedilmemektedir. Nitekim İbn Abbas; “Kur’an’da yer alan bu gibi, “kahrolsun, ölsün”, vb. ifadelerin aslında lânet bildirdiklerini söylemektedir. Buna göre, “kahrolsunlar, ölsünler” demek; onlara lanet olsun demektir. Ayrıca bunlar hayret anlamı da taşırlar.” demiştir.⁴⁰³

İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*’ında 24 farklı konuya ilişkin 103 kadar âyetin zâhirî anlamlarının, asıl maksattan farklı olduğunu açıklamaya çalışmıştır.⁴⁰⁴

3.6. Müşterek Lafızlar (Çok Anlamlı Kelimeler)

İbn Kuteybe, müşterek lafızlar, (çok anlamlı kelimeler) konusu bağlamında, her birisine birden fazla anlam yükleyerek 46 kelimeyi, tek tek örnekler vererek açıklamaya çalışmıştır. Bunların hepsini, İbn Kuteybe’nin zikrettiği şekilde açıklamaya çalışılması durumunda, benzer şeylerle konuyu gereğinden fazla uzatacağından, burada konuyla ilgili örnek olarak sadece birkaç tanesinin açıklaması yapılacaktır. Diğer kelimeleri ise konunun sonunda örnek verilmeden ve açıklama yapılmadan sadece sırasıyla zikretmekle yetinilecektir.

⁴⁰¹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 275-276.

⁴⁰² Tevbe, 9/30.

⁴⁰³ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 275-276.

⁴⁰⁴ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 275-298.

3.6.1. “القضاء” Kelimesi

Örnek: “Ölümüne فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى” hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır.”⁴⁰⁵

İbn Kuteybe, âyette geçen “قَضَىٰ” fiilin asıl anlamının “حَتَمَ” (hüküm verdi) olduğunu belirtmektedir. Ancak daha sonra “حَتَمَ” dışında başka anlamlara da geldiğini ifade eder.⁴⁰⁶

Örnek: “Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti.”⁴⁰⁷ âyette “قَضَىٰ” fiilinin “أَمَرَ” (emretti) manasında kullanıldığını belirtir.⁴⁰⁸ “قَضَىٰ” fiili için başka anlamlar da zikretmiştir.

Örnek: “Biz, Kitap’ta وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا” (Tevrat’ta) İsrailoğullarına, Yeryüzünde muhakkak iki defa bozgunculuk yapacaksınız ve büyük bir kibre kapılarak böbürleneceksiniz diye hükmettik.”⁴⁰⁹ Bu âyette “أَعْلَمْنَاهُ” (haber verdik ve bildirdik) anlamında kullanılmıştır.⁴¹⁰

Örnek: “Böylece onları, iki günde (iki evrede) yedi gök olarak yarattı ve her göğe kendi işini bildirdi.”⁴¹¹ Âyette “صَنَعُهُنَّ” (yapmak ve üretmek) anlamında kullanılmıştır.⁴¹²

⁴⁰⁵ Zümer, 39/42.

⁴⁰⁶ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 441.

⁴⁰⁷ İsrâ, 17/23.

⁴⁰⁸ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 441.

⁴⁰⁹ İsrâ, 17/4.

⁴¹⁰ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 441.

⁴¹¹ Fusilet, 41/12.

⁴¹² *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 441-242.

Örnek: “فَاجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً ثُمَّ أَقْضُوا إِلَيَّ وَلَا تُنظِرُونِ” “Artık siz de (bana) ne yapacağınızı ortaklarınızla beraber kararlaştırın ki işiniz size dert olmasın! Bundan sonra bana hükmünüzü uygulayın; bana mühlet de vermeyin!”⁴¹³ Bu âyetteki “أَقْضُوا” fiili “اعْمَلُوا” (yapınız) manasındadır. İbn Kuteybe, “قَضَى” kelimesinin çok anlamlı oluşunu şöyle açıklıyor: “Hepsi bir tek asıla dönen furûlardır.”⁴¹⁴

3.6.2. “الهُدَى” Kelimesi

“هُدَى” kelimesinin asıl anlamı “أَرْشَدَ” dır (irşad etmek ve doğru yolu göstermek).

Örnek: “(Şehirden çıkıp) وَلَمَّا تَوَجَّهَ تَلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسَى رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ” “Medyen’e doğru yöneldiğinde, Umarım Rabbim beni doğru yola iletir dedi.”⁴¹⁵ Âyetteki “أَنْ يَهْدِيَنِي” fiili “أَنْ يُرْشِدُنِي” (doğru yola iletme) manasında kullanılmıştır.⁴¹⁶

Örnek: وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ فَأَخَذَتْهُمُ صَاعِقَةٌ الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ

“Semûd kavmine gelince biz onlara doğru yolu göstermiştik. Ama onlar körlüğü hidâyete tercih etmişler ve yaptıklarına karşılık, alçaltıcı azap yıldırımını onları çarpmıştı.”⁴¹⁷ Bu âyetteki “هَدَيْنَاهُمْ” kelimesi “بَيَّنَّا لَهُمْ” (açıkladık) anlamındadır.⁴¹⁸

Örnek: وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ

Ona Rabbinden bir mucize indirilseydi ya! Diyorlar. Sen ancak bir uyarıcısın. Her kavim için de bir yol gösteren vardır.”⁴¹⁹ Bu âyetteki “هَادٍ” kelimesi “نَبِيٌّ يَدْعُوهُمْ” (çağırın ve davet eden nebî) anlamında kullanılmıştır.⁴²⁰

⁴¹³ Yunes, 10/71.

⁴¹⁴ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 441.

⁴¹⁵ Kasas, 28/22.

⁴¹⁶ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 443.

⁴¹⁷ Fussilet, 41/17.

⁴¹⁸ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 443.

⁴¹⁹ Ra’d, 13/7.

⁴²⁰ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 443.

Örnek: *قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى* “Mûsâ, Rabbimiz her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir” dedi.⁴²¹ Bu âyetteki “*هَدَى*” fiili “*أَلْهَمَهُ*” (ilham etti) manasında kullanılmıştır.⁴²²

Örnek: *ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ* (Yûsuf), Benim böyle yapmam, Aziz’in; yokluğunda, benim kendisine hainlik etmediğimi ve Allah’ın, hainlerin tuzaklarını başarıya ulaştırmayacağını bilmesi içindi” dedi.⁴²³ Bu âyetteki “*لَا يَهْدِي*” ifadesi “*لَا يُنْفِذُهُ*” (başarmak ve gerçekleştirmek) anlamına gelmiştir. İbn Kuteybe “*هَدَى*” kelimesinin bu anlamlarından bazılarının birbirine yakın anlamlar olduğunu açıklamıştır.⁴²⁴

3.6.3. “*الْأُمَّةُ*” Kelimesi

“*الْأُمَّةُ*” kelimesinin asıl manası insanlardan bir sınıf ve cemaattir.

Örnek: *كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ* “İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi.”⁴²⁵ Âyette “*أُمَّةً*” kelimesi “*صِنْفًا وَاحِدًا*” (bir sınıf) anlamında kullanılmıştır.⁴²⁶

Örnek: *وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنْتِيبُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسَلُونِي* “Zindandaki iki kişiden kurtulmuş olanı, nice zamandan sonra (Yûsufu) hatırladı ve Ben size onun yorumunu

⁴²¹ Ta Ha,20/50.

⁴²² *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 444.

⁴²³ Yûsuf, 12/52.

⁴²⁴ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 444.

⁴²⁵ Bakara, 2/213.

⁴²⁶ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 445.

haber veririm, hemen beni (zindana) gönderin dedi.”⁴²⁷ Bu âyette ise “أُمَّةٌ” kelimesi “الحين” (zaman ve vakit) manasında kullanılmıştır.⁴²⁸

Örnek: “Şüphesiz İbrahim, Allah'a itaat eden, hakka yönelen bir önder idi. Allah'a ortak koşanlardan değildi.”⁴²⁹ “أُمَّةٌ” kelimesi bu âyette “إمام” (imam ve önder) anlamında kullanılmıştır.⁴³⁰

Örnek: “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun.”⁴³¹ “أُمَّةٌ” kelimesi bu âyette ise “جَمَاعَةُ الْعُلَمَاءِ” (âlimler topluluğu) anlamına gelmiştir.⁴³²

Örnek: “Hayır! Onlar sadece, Şüphesiz biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz” dediler.⁴³³ “أُمَّةٌ” kelimesi âyette “الدِّين” (din) manasında kullanılmıştır.⁴³⁴

3.6.4. “العهد” Kelimesi

Örnek: “Onların antlaşmalarını, süreleri bitinceye kadar tamamlayın. Şüphesiz Allah, kendine karşı gelmekten sakınanları sever.”⁴³⁵ “العهد” kelimesi âyette “الأمان” (güven ve emniyet) anlamında kullanılmıştır.⁴³⁶

⁴²⁷ Yüceuf, 12/45.

⁴²⁸ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 445.

⁴²⁹ Nahl, 16/120.

⁴³⁰ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 445.

⁴³¹ Al-i İmran, 3/104.

⁴³² Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 446.

⁴³³ Zuhruf, 43/22.

⁴³⁴ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 446.

⁴³⁵ Tevbe, 9/4.

⁴³⁶ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 447.

Örnek: وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ “Antlaşma yaptığınız zaman, Allah'a karşı verdiğiniz sözü yerine getirin.”⁴³⁷ “العَهْدُ” kelimesi âyette “الْيَمِينُ” (yemin) manasına gelmiştir.⁴³⁸

Örnek: أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ “Ey Ademoğulları! Ben size, (şeytana kulluk etmeyin. Çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır) diye emretmedim mi?”⁴³⁹ “العَهْدُ” kelimesi âyette “الْوَصِيَّةُ” (vasiyet) anlamında kullanılmıştır.⁴⁴⁰

Örnek: قَالَ رَبِّي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ “Rabbi şöyle buyurmuştu: Ben seni insanlara önder yapacağım. İbrâhim de, soyumdan da (önderler yap, ya Rabbi!) demişti. Bunun üzerine Rabbi, Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz demişti.”⁴⁴¹ “العَهْدُ” kelimesi âyette “مِيثَاقٌ” (ahit ve anlaşma) manasına gelmiştir.⁴⁴²

Müellif “العَهْدُ” kelimesine hadisten de örnek getirmiş:

“Güzel koruma imandandır.” Hadisinde قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ حُسْنَ الْعَهْدِ مِنَ الْإِيمَانِ geçen “العَهْدُ” kelimesinin “الْحِفَاطُ” (koruma) anlamında kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁴³

Örnek: يُقَالُ: كَانَ ذَلِكَ بِعَهْدِ فُلَانٍ (Şöyle deniliyor: Bu falan kimsenin zamanında idi).

Burada “العَهْدُ” kelimesi “الزَّمَانُ” (zaman) anlamında kullanılmıştır.⁴⁴⁴

⁴³⁷ Nahl, 16/91.

⁴³⁸ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 447.

⁴³⁹ Yâsîn, 36/60.

⁴⁴⁰ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 447.

⁴⁴¹ Bakara, 2/124.

⁴⁴² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 448.

⁴⁴³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 447.

⁴⁴⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 447.

3.6.5. “القنوت” Kelimesi

Örnek: *Peşgamber (Peygamber) وَسئِلَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَيُّ الصَّلَاةِ أَفْضَلُ ؟ فَقَالَ: "طُولُ الْقُنُوتِ"* Efendimize (s.a.v.) hangi namazın daha faziletli olduğu soruldu; Efendimiz şöyle buyurdu: “Ayakta en uzun durulan (namaz)’dır.”) “القنوت” kelimesi hadiste “القِيَامِ”, namazda ayakta durmak (kıyam) anlamında kullanılmıştır.⁴⁴⁵

Örnek: *“(Böyle bir kimse mi Allah katında makbuldür,) yoksa gece vakitlerinde, secde halinde ve ayakta, ahiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat ve kulluk eden mi?”*⁴⁴⁶ “قَانِتٌ” kelimesi âyette “الصَّلَاةِ” (namaz) anlamında kullanılmıştır.⁴⁴⁷

Örnek: *“Göklerde ve yerde kim varsa yalnızca O'na âittir. Hepsi O'na boyun eğmektedirler.”*⁴⁴⁸ “قَانِتُونَ” kelimesi âyette “مُقِرُّونَ بِعُبُودِيَّتِهِ” (O'na kulluğu ikrar ederler) anlamında kullanılmıştır.⁴⁴⁹

Örnek: *“Şüphesiz Müslüman إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ”* erkeklerle Müslüman kadınlar, Mü'min erkeklerle Mü'min kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlar,⁴⁵⁰ “القَانِتِينَ” kelimesi âyette “الطَّاعَةَ” (itaat) anlamına gelmiştir.

İbn Kuteybe, “القنوت” kelimesinin (dua etmek ve konuşmamak) anlamlarına da geldiğini örnek vermeden ifade etmiştir. Ancak bu değişik anlamların hepsi “itaat etme”

⁴⁴⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 451.

⁴⁴⁶ Zümer, 39/9.

⁴⁴⁷ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 451.

⁴⁴⁸ Rum, 30/26.

⁴⁴⁹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 452.

⁴⁵⁰ Ahzab, 33/35.

kavramına dönmektedir. Çünkü namaz kılmak, dua etmek ve namazda ayakta durmak fiillerinin tümü itaattendir.⁴⁵¹

3.6.6. “الإمام” Kelimesi

Örnek: “Rabbi şöyle dedi: قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ” buyurmuştu: Ben seni insanlara önder yapacağım. İbrâhim de, Soyumdan da (önderler yap, ya Rabbi!) demişti. Bunun üzerine Rabbi, Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz demişti.”⁴⁵² Âyette “إمام” kelimesi “يُؤْتَمُّ بِكَ” (tabi olmak ve rehber edinmek) anlamında kullanılmıştır.⁴⁵³

Örnek: يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ فَمَنْ أُوِّيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظَلَمُونَ فَتِيلاً” “Bütün insanları kendi önderleriyle birlikte çağıracağımız günü hatırla. (O gün) her kime kitabı sağından verilirse işte onlar kitaplarını okurlar ve kıl kadar haksızlığa uğratılmazlar.”⁴⁵⁴ Âyette “إمام” kelimesi “الكتاب” (kitap) anlamında kullanılmıştır.⁴⁵⁵

Örnek: فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ وَإِنَّهُمَا لَبِإِمَامٍ مُّبِينٍ” “Onlardan da intikam aldık. İkisi de (Lût kavminin yaşadığı Sodom ile Şuayb kavminin yaşadığı Eyke) belirgin bir anayol üzerinde idiler.”⁴⁵⁶ “إمام” kelimesi âyette “الطريق” (yol) anlamında kullanılmıştır.⁴⁵⁷

3.6.7. “الصلاة” Kelimesi

Örnek: خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ” “Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve

⁴⁵¹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 452.

⁴⁵² Bakara, 2/124.

⁴⁵³ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 459.

⁴⁵⁴ İsra, 17/71.

⁴⁵⁵ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 459.

⁴⁵⁶ Hicr, 15/79.

⁴⁵⁷ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 459.

onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (Onların kalplerini yatıştırır.)”⁴⁵⁸
“الصَّلَاةُ” kelimesi âyette “الدُّعَاءُ” (dua etmek) anlamında kullanılmıştır.⁴⁵⁹

Örnek: اُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ “İşte Rableri katından rahmet ve merhamet onlardır. Doğru yola ulaştırılmış olanlar da işte bunlardır.”⁴⁶⁰
“الصَّلَاةُ” kelimesi âyette “الرَّحْمَةُ وَالْمَغْفِرَةُ” (rahmet ve mağfiret) anlamında kullanılmıştır.⁴⁶¹

Örnek: قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَوْتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرَكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ “Dediler ki: Ey Şu‘ayb! Babalarımızın tapıpını yahut mallarımız hakkında dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana namazın mı emrediyor.”⁴⁶² “الصَّلَاةُ” kelimesi âyette “الدِّينُ” (din) anlamında kullanılmıştır.⁴⁶³

İbn Kuteybe’nin “Müşterek Lafızlar (Çok Anlamlı Kelimeler)” başlığı altında zikrettiği diğer kelimeler ise şunlardır:

“البَاءُ”⁴⁷⁰ “الظُّلْمُ”⁴⁶⁹ “السَّبَبُ وَالْحَبْلُ”⁴⁶⁸ “الْكِتَابُ”⁴⁶⁷ “الصَّلَالُ”⁴⁶⁶ “الْمَوْلَى”⁴⁶⁵ “الدِّينُ”⁴⁶⁴ “الإِلَّ”⁴⁶³

“الضَّرُّ”⁴⁷⁸ “الإِيمَانُ”⁴⁷⁷ “الإِسْلَامُ”⁴⁷⁶ “الْحَيَانَةُ”⁴⁷⁵ “الْفَرَضُ”⁴⁷⁴ “الْفِتْنَةُ”⁴⁷³ “الرَّجَزُ وَالرَّجْسُ”⁴⁷²

⁴⁵⁸ Tevbe, 9/103.

⁴⁵⁹ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 460.

⁴⁶⁰ Bakara, 2/157.

⁴⁶¹ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 460.

⁴⁶² Hud, 11/87.

⁴⁶³ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 461.

⁴⁶⁴ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 449-450.

⁴⁶⁵ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 453-454.

⁴⁶⁶ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 455-456.

⁴⁶⁷ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 457-458.

⁴⁶⁸ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 462-463.

⁴⁶⁹ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 464-466.

⁴⁷⁰ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 467-468.

⁴⁷¹ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 469-470.

⁴⁷² *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 471.

⁴⁷³ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 472-474.

⁴⁷⁴ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 475-476.

⁴⁷⁵ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 477-478.

⁴⁷⁶ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 479-480.

⁴⁷⁷ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 481-482.

⁴⁷⁸ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 483.

486 ”الضَرْبُ“ 485 ”المَثَلُ“ 484 ”الكَرِيمُ“⁴⁸³ ”الفَتْحُ“ 482 ”الْفَرْحُ“ 481 ”الْوَحْيُ“ 480 ”الرُّوحُ“ 479 ”الحَرْجُ“
”البَّاسُ والبَّاسَاءُ“ 492 ”السُّلْطَانُ“ 491 ”الْأَخْذُ“ 490 ”الصَّاعِقَةُ وَالصَّعْقُ“ 489 ”النِّسْيَانُ“ 488 ”الرُّؤْيُوتُ“ 487 ”الرُّوْحُ“
500 ”الأَمْرُ“ 499 ”الحِسَابُ“ 498 ”المَتَاعُ“ 497 ”المُحْصَنَاتُ“ 496 ”السَّعْيُ“ 495 ”الرَّجْمُ“ 494 ”الخَلْقُ“ 493

3.7. İsim, İsim Fiil, Câmid Fiil ve Hurûfu'l-Me'anî

İbn Kuteybe'nin bu konuya tahsis başlık “Hurûfu'l-Me'anî ve onlara benzeyen câmid fiiller” adını taşıyordu. Fakat bu başlık konunun içeriğini kapsamıyordu. Çünkü konu sadece “câmid fiil ve hurûfu'l-me'anî”yi içermiyor; bunların yanında isim ve isim fiilden de söz ediyordu. Dolayısıyla konu başlığını yukarıdaki şekilde verdik. Bu noktada belirtmemiz gereken bir diğer husus ise İbn Kuteybe'nin hangi kelimenin isim, isim fiil, câmid fiil veya hurûfu'l-me'anî olduğu hakkında herhangi bir açıklama yapmaması, sadece kelimelerin anlamlarını açıklamaya çalışması ve nadiren de olsa bazı kelimelerin kullanım şekillerine değinmesidir.

3.7.1. İsim

İsim, (üç) zaman mefhumundan (geçmiş, şimdiki, gelecekte) birine bağlı olmaksızın kendi başına bir manaya delâlet eden kelimedir.

⁴⁷⁹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 484.

⁴⁸⁰ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 485-488.

⁴⁸¹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 489-490.

⁴⁸² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 491.

⁴⁸³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 492-493.

⁴⁸⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 494-495.

⁴⁸⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 496.

⁴⁸⁶ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 497.

⁴⁸⁷ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 498.

⁴⁸⁸ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 499.

⁴⁸⁹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 500.

⁴⁹⁰ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 501.

⁴⁹¹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 502-503.

⁴⁹² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 504.

⁴⁹³ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 505.

⁴⁹⁴ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 506-507.

⁴⁹⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 508.

⁴⁹⁶ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 509-510.

⁴⁹⁷ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 511.

⁴⁹⁸ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 512.

⁴⁹⁹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 513.

⁵⁰⁰ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 514-515.

3.7.1.1. “كَأَيِّنْ”

Örnek: “Nice وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ فَحَاسَبْنَاَهَا حِسَابًا شَدِيدًا وَعَدَّ بِنَاهَا عَذَابًا نُكَرًا”⁵⁰¹ kentlerin halkı Rablerinin ve O'nun elçilerinin emrinden uzaklaşıp azdılar. Bu yüzden kendilerini çetin bir hesaba çektik ve görülmedik bir azaba çarptırdık.”⁵⁰¹ Âyette “كَأَيِّنْ” kelimesi “كَمْ” (nice) anlamında kullanılmıştır.⁵⁰²

“كَأَيِّنْ” kelimesinin iki kullanımı vardır:

a.) Hemze “أ” ve şeddeli “ياء” ile gelmesi, örnek âyette olduğu gibi.

b.) Diğer kullanımı ise “كَأَيِّنْ” şeklinde “قَائِلٌ” örneğinde olduğu gibi “ياء” ve şedde'nin olmadığı kullanımdır ki en fasih kullanım budur.

Örnek: Şair Zuheyr b. Ebî Selmâ (tavîl):

وَكَايِن تَرَى مِنْ صَامِتٍ لَكَ مُعْجِبٍ زِيَادَتُهُ أَوْ نَقْصُهُ فِي التَّكْلِمْ

“Az veya çok konuşması sana ilginç gelen nice dilsiz kimseleri gördün mü?”⁵⁰³

3.7.1.2. “كَيْفَ”

“كَيْفَ” kelimesinin iki anlamı vardır: a.) Örnek: “كَيْفَ أَنْتَ” (Nasılsın ve durumun nasıl) manasıdır. b.) (Taaccüb ve şaşırma) anlamıdır.⁵⁰⁴

Örnek: “Siz cansız كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ” (henüz yok) iken sizi dirilten (dünyaya getiren) Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda ona döndürüleceksiniz.”⁵⁰⁵

⁵⁰¹ Talak, 65/8.

⁵⁰² Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 519.

⁵⁰³ Cemhertu'l-Eş'aru'l-Arab, s. 178; Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 519.

⁵⁰⁴ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 520.

⁵⁰⁵ Bakara, 2/28.

3.7.1.3. “سَوَى سُوى”

“سَوَى سُوى” kelimelerinin iki anlamı vardır: a.) Maksûr veya memdûd olarak geldiklerinde ve başı fethalı olduğunda “عَيْرٌ” anlamındadırlar.

Örnek: Şair Zû'r-Rumme (tavîl):

وَمَاءٌ تَجَافَى الْعَيْثُ عَنْهُ فَمَا بِهِ سَوَاءَ الْحَمَامِ الْحُضْنُ الْحُضْرُ حَاضِرٌ

“Yağmurun karışmadığı bir sudur. Orada gurk ve yeşil güvercin dışında başka bir şey yoktur.”⁵⁰⁶

“سَوَاءٌ” kelimesi şiirde “عَيْرٌ” anlamında kullanılmıştır.⁵⁰⁷

b.) Memdûd halde ilk harfi fethalı ve maksûr halde ilk harfi kesreli olarak geldiklerinde ise “وَسَطٌ” (orta) anlamındadırlar.⁵⁰⁸

Örnek: فَاطَلَعَ فَرَأَهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ “Kendisi de bakar ve onu cehennemın ortasında görür.”⁵⁰⁹

Örnek: “فَلَنَأْتِيَنَّكَ بِسِحْرِ مِثْلِهِ فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهُ نَحْنُ وَلَا أَنْتَ مَكَانًا سَوَى” “Biz de mutlaka sana karşı onun gibi bir sihir yapacağız. Bunun için seninle bizim aramızda; uygun bir yerde, senin de, bizim de caymayacağımız bir buluşma vakti belirle.”⁵¹⁰ İbn Kuteybe, ikinci âyetteki “سَوَى” kelimesini “مَكَانًا سَوَى” şeklinde kesreli kırâate göre değerlendirmiştir.⁵¹¹

⁵⁰⁶ Zûrrumme, Ebû'l-Hâris Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. Amr el-Adevî el-Kinânî el-Kahtânî, *Divân*, nşr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut/ Lübnan, 1415/1995, s. 117.

⁵⁰⁷ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 521.

⁵⁰⁸ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 521.

⁵⁰⁹ Saffat, 37/55.

⁵¹⁰ Ta Ha, 20/58.

⁵¹¹ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 521.

3.7.1.4. “أَيَّانَ”

“أَيَّانَ” kelimesinin aslı “أَيَّ أَوَّانٍ” şeklindedir. Hemze (أ) ve vav (و) harflerinin hazfinden sonra geriye kalan iki harfin birleştirilmesiyle “أَيَّانَ” olmuştur. Anlamı ise “مَتَى” (ne zaman) şeklindedir.⁵¹²

Örnek: “أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ” “Onlar diri olmayan cansız varlıklardır! Ne zaman dirileceklerinin de şuuruna varamazlar.”⁵¹³ Cümlenin anlamı “مَتَى يُبْعَثُونَ” şeklindedir.

3.7.1.5. “الآنَ”

“الآنَ” kelimesinin anlamı, içinde bulunduğumuz vakittir. Başka bir deyişle geçmiş vaktin sonu ve gelecek vaktin başıdır.

Örnek: “الآنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ” “Şimdi mi? Oysa daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun.”⁵¹⁴ Cümlenin anlamı “أَيَّ هَذَا الْوَقْتِ” (şimdi mi?) şeklindedir.⁵¹⁵

3.7.1.6. “أَيَّ”

Örnek: “نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأَتُوا حَرْثَكُمْ أَيَّ شِئْتُمْ” “Kadınlarımız sizin ekinliğinizdir. Ekinliğinize dilediğiniz biçimde varın.”⁵¹⁶

⁵¹² *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 522.

⁵¹³ Nahl, 16/21.

⁵¹⁴ Yunus, 10/91.

⁵¹⁵ *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, s. 523-524.

⁵¹⁶ Bakara, 2/223.

Örnek: بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَلَدٌ وَمَنْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ

عَلِيمٌ “O, gökleri ve yeri örnekleri yokken yaratandır. O'nun bir eşi olmadığı halde nasıl bir çocuğu olabilir? Halbuki her şeyi O yarattı. O her şeyi hakkıyla bilendir.”⁵¹⁷

İbn Kuteybe, “أَلَمْ” kelimesinin birinci âyette “كَيْفَ” (nasıl) ikinci âyette ise “مِنْ أَيْنَ” (nerede) anlamında kullanıldığını; ancak iki anlamında birbirinin yerine kullanılabileceğini belirtmektedir.⁵¹⁸

3.7.1.7. “مَهُمَا”

İbn Kuteybe, “مَهُمَا” kelimesinin aslı ile ilgili iki görüş nakleder: Birincisine göre aslı “ما” idi, ikinci bir “ما” getirilerek “ما ما” haline getirildi; ancak daha sonra bunun hoş karşılanmadığı anlaşıldı ve birinci “ما” ’nın elifi “ها” harfine dönüştürülerek “مههما” haline getirildi. İkinci görüşe göre ise aslı “مه” şeklindeydi, “ما” harfi eklenince “مههما” oldu.⁵¹⁹

Örnek: “Dediler ki: Bizi büyülemek için her ne getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz.”⁵²⁰

3.7.1.8. “ما ومن”

“من” insanlar için kullanılır. Örnek: “مَنْ مَرَّ بِكَ مِنَ الْقَوْمِ؟” (insanlardan sana kim geldi?) “ما” ise insan dışındakiler için kullanılır. Örnek: “وَمَا مَرَّ بِكَ مِنَ الْإِبِلِ؟” (develerden sana hangisi uğradı?) Görüldüğü üzere “ما” edatı insan dışındakiler için kullanılmıştır.⁵²¹

⁵¹⁷ Enam, 6/101.

⁵¹⁸ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 525.

⁵¹⁹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 532.

⁵²⁰ Araf, 7/132.

⁵²¹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 533.

Örnek: وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى “Erkeği ve dişiği yaratana ant olsun ki,”⁵²²

Âyette “ما” edatı “مَنْ” edatının yerine kullanılmıştır. Cümlelerin takdiri “وَمَنْ خَلَقَ” ve “الذَّكَرَ وَالْأُنثَى” şeklindedir.⁵²³

3.7.1.9. “أُولَى”

Örnek: أُولَى لَكَ فَأُولَى ثُمَّ أُولَى لَكَ فَأُولَى “Bu azap sana layıktır, layık! Evet, layıktır sana, layık!” denecektir.⁵²⁴

“أُولَى” kelimesi âyette, “tehdit etmek ve korkutmak” anlamında kullanılmıştır.⁵²⁵

3.7.1.10. “لا جَرَمَ”

İbn Kuteybe'nin naklettiğine göre “لا جَرَمَ” kelimesinin asıl anlamı “لا بُدَّ وَلَا مَحَالَ” (şüphesiz ve elbette) şeklinde iken; dilde çokça kullanıldığından “hakikaten ve doğru” anlamına gelen “حَقًّا” kelimesinin yerine kullanılmaya başlanmıştır.⁵²⁶

3.7.1.11. “الْوَيْلُ”

İbn Kuteybe, “الْوَيْلُ” kelimesini “كَلِمَةٌ جَامِعَةٌ لِلشَّرِّ كُلِّهِ” (bütün kötülükleri kapsayan bir kelimedir) şeklinde açıklamıştır.⁵²⁷

Örnek: وَلَكُمْ الْوَيْلُ بِمَا تَصِفُونَ “Allah’a karşı yakıştırdığımız nitelemelerden ötürü yazıklar olsun size!”⁵²⁸ Bazen “التَّفَجُّعُ” (üzüntü ve acı duyma) anlamında da kullanılır.

⁵²² Leyl, 92/3.

⁵²³ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 533.

⁵²⁴ Kıyamet, 75/34-35.

⁵²⁵ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 549.

⁵²⁶ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 550.

⁵²⁷ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 561.

Örnek: قَالَ يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُوَارِي سَوَاءَ أَحِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ

“Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini örtmekten aciz miyim ben? Dedi. Artık pişmanlık duyanlardan olmuştu.”⁵²⁹

3.7.1.12. “لَعَمْرُكَ”

“لَعَمْرُكَ لَعَمْرُ اللَّهِ” ifadeleri kase ve yemin bildiren lafızlardır.

Örnek: “وَعَمْرُكَ، أَطَالَ اللَّهُ عُمْرَكَ” (Allah sana uzun ömür nasip etsin!) şeklinde kullanılır.⁵³⁰

3.7.1.13. “لَدُنْ”

“لَدُنْ” kelimesi “عِنْدَ” manasında olup “لَدُنْ” “لَدَى” “لَدُ” olmak üzere üç kullanımı vardır.⁵³¹

Örnek: “مُوسَى، إِذْ سَأَلْتَنِي عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَاحِبْنِي قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا” “Mûsâ, eğer bundan sonra sana bir şey hakkında soru sorarsam, artık benimle arkadaşlık etme. Doğrusu, tarafımdan (dilenecek son) özre ulaştın (bu son özür dileyişim) dedi.”⁵³² Cümlenin takdiri “بَلَغْتَ مِنْ عِنْدِي” şeklindedir.

3.7.2. İsim Fiil

Fiil anlamını taşıdığı halde fiillin belirtilerini taşımayan kelimelerdir.

3.7.2.1. “هَا”

“هَا” edatı “حُذُّ” (tut) anlamında isim fiildir.

⁵²⁸ Enbiya, 21/18.

⁵²⁹ Maide, 5/31.

⁵³⁰ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 562.

⁵³¹ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 563.

⁵³² Kehf, 18/76.

Örnek: **هَآ يَا رَجُل**; Tut ey adam! Tesniyesi (ikil) “هَآؤْمَا” şeklinde kullanılır.⁵³³

Örnek: **فَآَمَّا مَن أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَآؤُمُ افْرُرُوا كِتَابِيَهٗ** “İşte o vakit, kitabı kendisine sağından verilen kimse der ki: Gelin, kitabımı okuyun!”⁵³⁴

3.7.2.2. “هَلْمٌ”

“هَلْمٌ” isim fiili “تَعَالٌ” isim fiilinin manasında olup teşvik için kullanılan bir kelimedir. Kelimenin aslı hususunda iki görüş vardır: el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve onun görüşünü benimseyenler, aslının “هَلْمٌ” olduğunu ve başına “هَآ” getirilerek “هَلْمٌ” ’ye dönüştüğünü söylemişlerdir. el-Ferrâ’ya göre (ö. 207 /822) ise aslı “هَلْ” idi. “هَلْمٌ” eklendi, hemzenin harekesi lââm’a verildi. Sonra da hemze hazf edilince “هَلْمٌ” oldu.⁵³⁵

Çekimi hakkında da iki görüş vardır: a) Hicaz ehline göre, “هَلْمٌ” nin tekil, ikil, çoğul, bayan ve erkek için “هَلْمٌ” şeklinde tek çekimi vardır. b) Benî Temîm kabilesine göre ise “هَلْمٌ، هَلْمَا، هَلْمُوا، هَلْمِي، هَلْمَا، هَلْمُنْ” şeklinde tam çekim yapılabilmektedir.⁵³⁶

3.7.2.3. “رُؤْيَدًا”

“رُؤْيَدًا” kelimesi “مَهْلًا” (yavaş ol ve acele etme) anlamında kullanılırken; “رُؤْيَدًا” ise “رُؤْيَدًا” (süre tanı) anlamında kullanılmaktadır. “رُؤْيَدًا” kelimesinin sadece ism-i taşğîr kullanımı mevcuttur.⁵³⁷

⁵³³ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 554.

⁵³⁴ Hakka, 69/19.

⁵³⁵ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 557.

⁵³⁶ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 557.

⁵³⁷ *Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an*, s. 559.

Örnek: **فَمَهْلُ الْكَافِرِينَ أَمَهُلُهُمْ رُوَيْدًا** “Artık sen inkârcılara mühlet ver; onlara biraz zaman tanı!”⁵³⁸ Cümlenin takdiri “**أَمَهُلُهُمْ قَلِيلًا**” şeklindedir.

3.7.3. Câmîd Fiiller

Câmîd fiiller, zamanla ilgisi olmayan bir anlamı gösteren fiillerdir.

3.7.3.1. “كَادَ”

“كَادَ” kelimesi (az kaldı ve nerdeyse) anlamındadır.

Örnek: **قَالُوا لَنْ جَنَّتْ بِالْحَقِّ فَدَبَّحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ** “Onlar, işte, şimdi tam doğrusunu bildirdin dediler. Nihâyet o sığırı kestiler. Neredeyse bunu yapmayacaklardı.”⁵³⁹ “كَادَ” fiilinden sadece mâzî, muzârî‘ ve onların tesni ve cemileri gelir bunlar dışında bir şey gelmez. Başka bir deyişle câmîd fiiller yarı çekimlidir.⁵⁴⁰

3.7.3.2. “هَاتِ”

“هَاتِ” kelimesi “**أَعْطِنِي**” (getir ve ver!) anlamındadır.

İbn Kuteybe, el-Ferrâ’dan (ö. 207 /822) naklederek şöyle der; “هَاتِ” edatının sadece tekil ve çoğul olarak çekimi yapılmaktadır. Erkek tekil için “هَاتِ” çoğul için “هَاتِينَ” bayan tekil için “هَاتِي” çoğul için “هَاتِينَ” şeklinde kullanılır.⁵⁴¹

⁵³⁸ Tarık, 86/17.

⁵³⁹ Bakara, 2/71.

⁵⁴⁰ *Te`vîlu Muşkili`l-Kur`an*, s. 534.

⁵⁴¹ *Te`vîlu Muşkili`l-Kur`an*, s. 555.

Örnek: قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ “De ki: Eğer doğru söyleyenler iseniz (iddianızı ispat edecek) delilinizi getirin.”⁵⁴² Âyette “هَاتُوا” şeklinde çoğul olarak gelmiştir.

3.7.3.3 “تَعَالَى”

“تَعَالَى” kelimesi “عَلَوْتُ” kökünden (yüce olmak, yükselmek ve yukarı çıkmak) anlamındadır. İbn Kuteybe, tekil çekimi hakkında bir açıklama yapmazken; hem erkek hem de bayan için ikil ve çoğul şeklinde geldiğini, çekiminin ise şöyle olduğunu açıklamıştır: Erkek ve bayan ikil için “تَعَالَيَا”, erkek çoğul için “تَعَالَوْا”, bayan çoğul için ise “تَعَالَيْنَ” olur.⁵⁴³

Örnek: فَاقْبَلُوا تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ “De ki: “Gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı çağıralım. Biz de siz de toplanalım.”⁵⁴⁴

3.7.4. Hurûfu'l-Me‘ânî

Kendi başına herhangi bir anlam ifade etmeyen kelimelerdir.

3.7.4.1 “وَيْكَاَنَّ”

“وَيْكَاَنَّ” kelimesinin üç kullanımı vardır:

a.) “وَيْكَاَنَّ” bitişik şekilde bir harftir. b.) “وَيْ” taaccüb anlamında isim fiil “كَأَنَّ” ise bir harftir. c.) “وَيْكَاَنَّ” şeklinde şeddesiz bir harftir.⁵⁴⁵

⁵⁴² Bakara, 2/111.

⁵⁴³ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 556.

⁵⁴⁴ Al-i İmran, 3/61.

⁵⁴⁵ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 526.

Örnek: وَأَصْحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيَكَانَ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ

“Daha dün onun yerinde olmayı arzu edenler, vay! Demek ki Allah, kullarından dilediği kimselere rızık bol verir ve (dilediğine) kısarmış.”⁵⁴⁶ İbn Kuteybe, “وَيَكَانَ” kelimesinin “ألم تر” (görmedin mi?) anlamında olduğunu açıklamıştır.⁵⁴⁷

3.7.4.2. “كَانَ”

“كَانَ” kelimesinin aslı “أَنَّ” şeklindeydi cer harfî olan “ك” harfinin getirilmesiyle “كَانَ” ’ye dönüştü. “كَانَ” kelimesinin iki kullanımı vardır: a.) “كَانَ” ’nin şeddeli olarak gelmesi. b.) “كَانَ” şeklinde muhaffa olması, böyle geldiğinde ise “كَانَ” nin ismi hazf olur. Örnek: Şair K‘ab b. Erķem el-Yeşkerî (tavîl):

وَيَوْمًا تُوَافِنَا بِوَجْهِ مُقْسَمٍ كَأَنَّ ظَبْيِيَّةً تَعْطُو إِلَى وَارِقِ السَّلَمِ

“Bazen o güzel ve güleç yüzüyle bizi ziyarete gelir (sevgili).

Akasya ağacının yaprağına uzanan ceylan gibi.”⁵⁴⁸ Beyitte “كَانَ” kelimesinin ismi düşmüş olup “ظَبْيِيَّةً” onun haberidir. Cümledeki anlamı ise teşbihtir.⁵⁴⁹

3.7.4.3. “لَاتَ”

“لَاتَ” iki şartla “لَيْسَ” gibi amel eder:

⁵⁴⁶ Kasas, 28/82.

⁵⁴⁷ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 526.

⁵⁴⁸ İbnu’l-Enbârî, Ebu’l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâili’l-Hilâf Beyne n-Nahvîyyin*, nşr. el-Mektebtu’l-‘Asriyye, 1424/2003, c. I, 164.

⁵⁴⁹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 528.

a.) “لَاتَ” ’nin isim ve haberi “حِينَ” lafzı olmalıdır. b.) Genelde isim veya haberinden biri mahzûf olmalıdır. Bu şartların oluşması durumunda “لَيْسَ” gibi ismini raf’, haberini nasb eder.

Örnek: كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادُوا وَاوَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ “Biz onlardan önce nice nesilleri helak ettik. Onlar da feryat ettiler, ama artık kurtuluş zamanı değildi.”⁵⁵⁰

“وَاوَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ” cümlesinde, “لَاتَ” nefiy harfinin ismi mahzûf olan “حِينَ” kelimesi olup, haberi ise âyette geçen “حِينَ” lafzıdır. Bazı kırâat imâmları ise âyette geçen “حِينَ” kelimesini merfû‘ okuyarak isim yapıp, haberini ise hazf ederler. Her iki durumda da “لَيْسَ” gibi ismini raf’, haberini nasb etmektedir.⁵⁵¹

3.7.4.4. “بَلْ”

“بَلْ” harfinin iki manası vardır: a.) Yapılan yanlışı düzeltmek. Örnek: “رَأَيْتُ زَيْدًا بَلْ” “Önce (Zeyd’i gördüm) dedikten sonra yapılan yanlışı (hayır Amr’ı gördüm) diyerek düzeltiyorsun.

b.) Bir konuyu bırakıp başka bir konuya geçmek. Örnek: Önce *ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ* “Sâd. O şanlı, şerefli Kur’an’a andolsun (ki o, Allah sözüdür).” Kur’an’ın Allah kelamı olduğunu belirttikten sonra ise şöyle devam ediyor:

بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ “Fakat inkâr edenler bir büyülenme ve ayrılık içindedirler.”⁵⁵² Görüldüğü üzere önce Kur’an’ın Allah kelamı olduğu hususuna

⁵⁵⁰ Sad, 38/3.

⁵⁵¹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 529-531; Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ*, thk, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetu Dâr’ul-Fikr, Beyrût /Lübnan, 2009, s. 169-170.

⁵⁵² Sad, 38/1-2.

değinilmîş, ardından inkâr edenlerin durumları belirtilmiştir. Bu üslûpta birçok âyete rastlanmaktadır.⁵⁵³

3.7.4.5. “هَلْ”

Örnek: قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَبْدُوهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدُوهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَأَنْتِ تُؤْفَكُونَ De ki:

“Allah’a koştüğünüz ortaklarınızdan, başlangıçta yaratmayı yapacak, sonra onu tekrarlayacak kimse var mı? De ki: Allah başlangıçta yaratmayı yapar, sonra onu tekrar eder. O halde nasıl oluyor da (haktan) çevriliyorsunuz?”⁵⁵⁴

Âyette “هَلْ”, istifham edatı olup “تَوْبِيخٌ” yani “azarlama” anlamındadır.⁵⁵⁵

Örnek: هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَذْكُوراً “İnsan (henüz) anılır bir şey değilken (yaratılmamışken) üzerinden uzunca bir zaman geçti.”⁵⁵⁶

Âyette “هَلْ” edatı “قَدْ” anlamındadır. Cümlenin takdiri “قَدْ أَتَى” şeklindedir.⁵⁵⁷

Örnek: هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ “Onlar (bu tavırlarıyla) ancak, kıyamet gününün kendilerine ansızın gelmesini beklemektedirler, halbuki bunun farkında değillerdir.”⁵⁵⁸ “هَلْ” edatı bu âyette ise “مَا” manasındadır.⁵⁵⁹

3.7.4.6. “لَوْلَا لَوْمَا”

Örnek: هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ “Hiç olmazsa onlara azabımız geldiği zaman yakarıp tövbe etselerdi ya... Fakat (onu

⁵⁵³ Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 536-537.

⁵⁵⁴ Yunus, 10/34.

⁵⁵⁵ Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 538.

⁵⁵⁶ İnsan, 76/1.

⁵⁵⁷ Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 538.

⁵⁵⁸ Zuhruf, 43/66.

⁵⁵⁹ Te’vîlu Muşkili ‘l-Kur’an, s. 539.

yapmadılar) kalpleri katılaştı. Şeytan da yapmakta olduklarını zaten onlara süslü göstermişti.”⁵⁶⁰ “لَوْلَا” edatının cevabı olmadığı için “هَلَا” anlamında kullanılmıştır.⁵⁶¹

Örnek: لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلِكَةِ إِن كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ “Eğer doğru söyleyenlerden isen bize melekleri getirsene!”⁵⁶² Âyette “لَوْ مَا” edatı cevabı olmaksızın kullanıldığı için yine “هَلَا” anlamında kullanılmıştır.

Örnek: فَالْوَلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ لَلْبَثِّ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ “Eğer o, Allah'ı tespih edip yüceltenlerden olmasaydı, mutlaka insanların diriltileceği güne kadar balığın karnında kalırdı.”⁵⁶³ “لَوْلَا” edatı, âyette cevabı mezkûr olduğundan asıl manası olan şart anlamında (şart gerçekleştiği için cevabı gerçekleşmeyecek şekilde) kullanılmıştır. Aynı şekilde “لَوْ مَا” da cümlede cevabı bulunduğu zaman asıl anlamında kullanılmaktadır.⁵⁶⁴

3.7.4.7. “لَمَّا”

Örnek: وَأَنْزَلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَدُوقُوا عَذَابٍ “O zikir (Kur'an) içimizden ona mı indirildi? Diyerek kalkıp gittiler. Hayır, onlar benim Zikrimden (Kur'an'dan) şüphe içindedirler. Hayır, henüz azabımı tatmadılar.”⁵⁶⁵

Âyette “لَمَّا يَدُوقُوا” fiilinde “لَمَّا” edatı “لَمَّ” manasında olup, muzâri fiili olumsuz mâziye çevirip, nûn'un hazfiyle meczûm yapmıştır. Cümlenin takdiri “بَلْ لَمَّ يَدُوقُوا عَذَابٍ” şeklindedir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁰ Enam, 6/43.

⁵⁶¹ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 540.

⁵⁶² Hicr, 15/7.

⁵⁶³ Saffat, 37/143.

⁵⁶⁴ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 541.

⁵⁶⁵ Sad, 38/8.

⁵⁶⁶ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 542.

Örnek: **إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ** “Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde koruyucu bulunmasın.”⁵⁶⁷

Âyette “**لَمَّا**” edatı “**مَا**” manasındaki muhaffe “**إِنْ**” ile birlikte kullanıldığı için istisna edatı olan “**إِلَّا**” anlamındadır. Bu kullanım Hüzeylî’lerin görüşüdür. Cümlenin takdiri “**إِلَّا عَلَيْهَا**” şeklindedir.⁵⁶⁸

Örnek: **فَلَمَّا أَسْفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَفْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ** “Onlar bizi bu şekilde öfkelerince biz de onlardan öç aldık, hepsini suda boğduk.”⁵⁶⁹ Daha önce bahsettiğimiz üzere bu âyette “**لَمَّا**” edatı, cevabı mezkûr olduğundan “**حِينَ**” anlamında kullanılmıştır. Cümlenin anlamı “**حِينَ آسْفُونَا**” şeklindedir.⁵⁷⁰

3.7.4.8. “**أَوْ**”

Örnek: **رَأَيْتُ عَبْدَ اللَّهِ أَوْ مُحَمَّدًا** Abdullah veya Muhammed’i gördüm. Burada “**أَوْ**” edatı (şüphe) manasındadır.⁵⁷¹

Örnek: **فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ** “İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalır)sa fidye olarak ya oruç tutması veya sadaka vermesi ya da kurban kesmesi gerekir.”⁵⁷²

Âyette “**أَوْ**” edatı iki şey arasında muhayyer olma anlamında kullanılmıştır. Yani kişi oruç tutmak, sadaka vermek veya kurban kesmek arasında muhayyer kılınmıştır.⁵⁷³

⁵⁶⁷ Tarık, 86/4.

⁵⁶⁸ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 542.

⁵⁶⁹ Zuhurf, 43/55.

⁵⁷⁰ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 542.

⁵⁷¹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 543.

⁵⁷² Bakara, 2/196.

⁵⁷³ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 543.

Örnek: “وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا” İşte böylece biz onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik ve Allah’a karşı gelmekten sakınınsınlar yahut onlara bir uyarı versin diye onda tehditleri teker teker sıraladık.”⁵⁷⁴

İbn Kuteybe’nin, müfessirlerden naklettiğine göre âyetteki “أَوْ” edatı atıf “وَإِوَاو” anlamındadır. Cümlelerin takdiri ise “لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ وَيُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا” şeklindedir.⁵⁷⁵

Örnek: “وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ” Biz onu yüz bin yahut daha fazla insana peygamber olarak gönderdik.”⁵⁷⁶

Bu âyetteki “أَوْ” ile ilgili iki görüş vardır: a) Bazıları yapılan yanlış düzeltme anlamına gelen “بَلْ” manasındadır demiştir. b) İbn Kuteybe, bu görüşe katılmadığını ve atıf “وَإِوَاو” anlamında olduğunu açıklamıştır. İbn Kuteybe’ye göre cümlelerin takdiri “وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ وَيَزِيدُونَ” şeklindedir.⁵⁷⁷

3.7.4.9. “أَمْ”

Örnek: “أَمْ أَنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَائِمُنُّمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ الْأَرْضَ فَإِذَا هِيَ تَمُورُ أَمْ أَمِنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ نَذِيرٍ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرٍ” Göktekinin sizi yere geçirivermeyeceğinden emin mi oldunuz? (O zaman) bir de bakarsınız yeryüzü şiddetle çalkalanıyor. Yahut göktekinin, üzerinize taş yağdıran ruzgar göndermeyeceğinden mi emin oldunuz? O zaman, uyarım nasılmış bileceksiniz!”⁵⁷⁸

⁵⁷⁴ Ta Ha, 20/113.

⁵⁷⁵ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 543.

⁵⁷⁶ Saffat, 37/147

⁵⁷⁷ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 543-544.

⁵⁷⁸ Mülk, 67/16-17.

Âyette “أَمْ” edatı şüphe anlamına gelen “أَوْ” manasındadır.⁵⁷⁹

Örnek: أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ “Yoksa insanları; Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği şey dolayısıyla kıskanıyorlar mı?”⁵⁸⁰

Bu âyette ise “أَمْ” edatı istifham hemzesi “أُ” anlamında kullanılmıştır. Cümlenin anlamı “أَيَحْسُدُونَ النَّاسَ” şeklindedir.⁵⁸¹

3.7.4.10. “لَا”

Örnek: فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى “O, (Peygamberi) doğrulamamış, namaz da kılmamıştı.”⁵⁸² Âyette “لَا”, edatı nefy edatı olan “لَمْ” anlamında kullanılmıştır.⁵⁸³

3.7.4.11. “إِنْ”

Örnek: إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ “Sadece korkunç bir ses oldu. Bir anda sönüp gittiler.”⁵⁸⁴

Âyette muhaffe “إِنْ”, nefy “مَا”sı anlamındadır.⁵⁸⁵

Örnek: وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا “Rabbimizin şanı yücedir. Rabbimizin va'di mutlaka gerçekleşecektir” derler.⁵⁸⁶

Müfessirlere göre âyetteki muhaffe “إِنْ”, “لَقَدْ” (tahkik) anlamındadır.⁵⁸⁷

⁵⁷⁹ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 543-546.

⁵⁸⁰ Nisa, 4/54.

⁵⁸¹ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 546.

⁵⁸² Kıyamet, 75/31.

⁵⁸³ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 548.

⁵⁸⁴ Yasin, 36/29.

⁵⁸⁵ Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, s. 552.

⁵⁸⁶ İsrâ, 17/108.

Örnek: “Gevşemeyin, hüzünlenmeyin. Eğer (gerçekten) iman etmiş kimseler iseniz üstün olan sizlersiniz.”⁵⁸⁸

Yine müfessirlere göre bu âyetteki muhaffe “إِنْ”, “إِذْ” anlamındadır.⁵⁸⁹

3.7.4.12. “كَلَّا”

Engelleme ve mâni olma “رُدْعٌ وَرَجْرٌ” harfi olan “كَلَّا” genellikle kabul olunmayan, reddedilen bir fikrin ardından gelir ve manası da “إِنْتَهَ” (bundan vazgeç ve bir daha yapma) şeklindedir.⁵⁹⁰

Örnek: “O, malının, kendisini ebedileştirdiğini sanır. Hayır! Andolsun ki o, Hutâme’ye atılacaktır.”⁵⁹¹

3.7.4.13. “أَلَا”

“أَلَا” harfi “تَنْبِيْهٌ” yani “uyarma ve dikkat çekme” anlamındadır.

Örnek: “أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ

“İyi bilin ki, azap onlara geleceği gün, kendilerinden bir daha uzaklaştırılmaz ve alay etmekte oldukları şey, kendilerini çepeçevre kuşatmış olur.”⁵⁹² “أَلَا” harfi cümleye (uyarı ve dikkat çekme) anlamı katmıştır.⁵⁹³

⁵⁸⁷ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 552.

⁵⁸⁸ Al-i İmran, 3/139.

⁵⁸⁹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 553.

⁵⁹⁰ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 558.

⁵⁹¹ Hümeze, 104./3-4.

⁵⁹² Hud, 11/8.

⁵⁹³ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 560.

3.7.4.14. “إي”

“إي” harfi “بلى” manasında tasdik harfidir ve sadece yeminden önce gelir.⁵⁹⁴

Örnek: وَيَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقُّ هُوَ قُلُوبِ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ حَقٌّ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ “O (azap) gerçek midir?

Diye senden haber soruyorlar. De ki: Evet, Rabbime ant olsun ki o elbette gerçektir. Siz (bu konuda Allah’ı) âciz kılacak değilsiniz.”⁵⁹⁵

3.8. Harfi Cerlerden Birinin Diğerinin Yerine Kullanılması

Âyetler arasında görülen zâhirî ihtilâf sebeplerinden biri de, bir harfi cerrin bir diğerinin yerine kullanılmasıdır. Arapçanın bu özelliğinin bilinmemesi durumunda âyetlerin manasının doğru olarak anlaşılması güç hale gelmektedir. Bu hususla ilgili olarak Kur’an’da birçok âyette örnekler görülmektedir. Müellifin örnek olarak zikrettiği âyetlerden bazıları şunlardır:

Örnek: وَأَصْلَبَكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ “ve mutlaka sizi hurma dallarına asacağım.”⁵⁹⁶

Kelimenin takdiri “عَلَى جُدُوعِ” şeklindedir. Görüldüğü gibi bu âyette “عَلَى” harfi cerrin yerine “فِي” harfi cerri kullanılmıştır.⁵⁹⁷

Örnek: فَسَلِّ بِهٖ خَيْرًا “Sen bunu haberdar olana sor!”⁵⁹⁸ Bu âyette kelimenin takdiri

“عَنْهٖ” şeklindedir. Âyette “عَنْ” harfi cerrinin yerine “بِ” harfi cerri kullanılmıştır.⁵⁹⁹

⁵⁹⁴ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 562.

⁵⁹⁵ Yunus, 10/53.

⁵⁹⁶ Ta Ha, 20/71.

⁵⁹⁷ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 567; *Edebu’l-Kâtib*, s. 506.

⁵⁹⁸ Furkân, 25/ 59.

⁵⁹⁹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 568; *Edebu’l-Kâtib*, s. 508.

Örnek: وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ “O, nefis arzusu ile konuşmaz.”⁶⁰⁰ Kelimenin takdiri “بِالْهَوَىٰ” şeklindedir. Bu âyette ise “باء” harfi cerrinin yerine “عَنْ” harfi cerrî kullanılmıştır. Araplar “رَمَيْتُ عَنِ الْقَوْسِ” yerine “رَمَيْتُ بِالْقَوْسِ” derler.⁶⁰¹

Örnek: وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ Peygamber’e yüksek sesle bağırmayın,”⁶⁰² Kelimenin aslı “عَلَيْهِ” şeklindedir. Görüldüğü üzere “عَلَى” harfi cerrinin yerine aynı şekilde cerr harfi olan “اللام” gelmiştir.⁶⁰³

Örnek: وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمُ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ “Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin.”⁶⁰⁴

Örnek: قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ “Allah yolunda yardımcıları kim?” dedi.⁶⁰⁵ Görüldüğü gibi her iki âyette de cerr harfi olan “مَعَ” harfi cerrinin yerine “إِلَى” harfi kullanılmıştır. Birinci âyettin takdiri “مَعَ أَمْوَالِكُمْ”; ikinci âyetin ise “مَعَ اللَّهِ” şeklindedir.⁶⁰⁶

Örnek: وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا “Hamd, bizi buna eriştiren Allah’a mahsustur.”⁶⁰⁷

Örnek: بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا “Çünkü Rabbin ona (öyle) vahyetmiştir.”⁶⁰⁸ Bu iki âyette cerr harfi olan “إِلَى” harfi’nin yerine bir başka cerr harfi olan “اللام” kullanılmıştır. Birinci

⁶⁰⁰ Necm, 53/3.

⁶⁰¹ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 569; Edebu’l-Kâtib, s. 509.

⁶⁰² Hucurat, 49/2.

⁶⁰³ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 569; Edebu’l-Kâtib, s. 511.

⁶⁰⁴ Nisa, 4/2.

⁶⁰⁵ Al-i İmran, 3/52.

⁶⁰⁶ Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an, s. 571; Edebu’l-Kâtib, s. 515-516.

⁶⁰⁷ Araf, 7/43.

⁶⁰⁸ Zilzal, 99/5.

âyetteki ifadenin aslı “إِلَى هَذَا” ikincisinde ise “أَوْحَى إِلَيْهَا” şeklindedir. Bunun delili ise başka yerde bu kullanışla gelen şu âyetlerdir:

Örnek: شَاكِرًا لِأَنْعَمِهِ إِجْتَبِيَهُ وَهَدِيَهُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ “Onun nimetlerine şükreden bir önderdi. Allah onu seçmiş ve doğru yola iletmişti.”⁶⁰⁹

Örnek: وَأَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ “Rabbin bal arısına şöyle ilham etti.”⁶¹⁰ Görüldüğü üzere önceki âyetlerle aynı anlamı ifade eden bu âyetlerde cerr harfi olarak “إِلَى” kullanılmıştır.⁶¹¹

Örnek: أَلَّذِينَ إِذَا أَكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ “Onlar insanlardan (bir şey) ölçüp aldıkları zaman, tam ölçerler.”⁶¹² Bu âyette ise “مِنْ” harfi cerri yerine başka manayı ifade eden “عَلَى” harfi cerri kullanılmıştır. Kelimenin takdiri de “مِنَ النَّاسِ” şeklindedir.⁶¹³

Örnek: لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمَنْ خَلْفَهُ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ “İnsanı önünden ve ardından takip eden melekler vardır. Allah’ın emriyle onu korurlar.”⁶¹⁴

Örnek: تَنْزِيلُ الْمَلَكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ “Melekler ve Ruh (Cebrâil) o gecede, Rablerinin izniyle her türlü iş için iner de iner.”⁶¹⁵

Görüldüğü gibi her iki âyette de cerr harfi olan “باء” harfinin yerine başka anlamı olan “مِنْ” cerr harfi gelmiştir. İfadelerin aslı birincisinde “بِأَمْرٍ”; ikincisinde ise “بِكُلِّ” olarak beyân edilmiştir.⁶¹⁶

⁶⁰⁹ Nahl, 16/121.

⁶¹⁰ Nahl, 16/68.

⁶¹¹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 572; *Edebu’l-Kâtib*, s. 516.

⁶¹² Mutaffifin, 83/2.

⁶¹³ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 573; *Edebu’l-Kâtib*, s. 518.

⁶¹⁴ Ra’d, 13/11.

⁶¹⁵ Kadir, 97/4.

⁶¹⁶ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 574.

Örnek: *فَإِمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ* “Eğer size (bu konuda) cevap veremedilerse, bilin ki o (Kur’an) ancak Allah’ın ilmîyle indirilmiştir.”⁶¹⁷ Bu âyette ise cerr harfi olan “مِنْ” yerine bir başka cerr harfi olan “بَاء” gelmiştir. Müellif ifade takdiri “مِنْ عِلْمٍ” olarak açıklamıştır.⁶¹⁸

Örnek: *أُرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَوَاتِ* “Gösterin bana, onlar yerden ne yaratmışlardır? Yoksa onların göklerde bir ortaklıkları mı var?”⁶¹⁹

Örnek: *وَنَصَرْنَا مِنْ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بآيَاتِنَا* “Âyetlerimizi yalanlayanlara karşı ona yardım etmiştik.”⁶²⁰ Birinci âyette cerr harfi olan “فِي” yerine başka anlama gelen “مِنْ” cerr harfi gelmiştir. İkinci âyette ise cerr harfi olan “عَلَى” yerine farklı manaya gelen “مِنْ” cerr harfi kullanılmıştır. Müellif, ifadenin takdirini birincisinde “فِي الْأَرْضِ” ikincisinde ise “عَلَى الْقَوْمِ” şeklinde açıklamıştır.⁶²¹

Örnek: *وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ* “O, kullarından tövbeyi kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.”⁶²²

Görüldüğü üzere âyette cerr harfi olan “مِنْ” yerine aynı şekilde cerr harfi olan “عَنْ” gelmiştir. Kelimenin aslı “مِنْ عِبَادِهِ” şeklindedir; çünkü Araplar “أَخَذْتُ هَذَا مِنْكَ” yerine “أَخَذْتُ هَذَا عَنْكَ” cümlesini kullanırlar.⁶²³

Örnek: *حَدَّثَنِي فُلَانٌ مِنْ فُلَانٍ* “Falan kişi bana falan kişiden söz etti.”

⁶¹⁷ Hud, 11/14.

⁶¹⁸ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 576; *Edebu’l-Kâtib*, s. 515.

⁶¹⁹ Fatır, 35/40.

⁶²⁰ Enbiya, 21/77.

⁶²¹ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 577.

⁶²² Şura, 42/25.

⁶²³ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 577.

Örnek: *لَهَيْتُ مِنْ فُلَانٍ* “Falan kişiden uzaklaştım.” Araplar bu iki cümlede de cerr harfi olan “*عَنْ*” yerine “*مِنْ*” harfini kullanılmışlardır. Kelimelerin takdiri her iki cümlede de “*عِنْدَهُ*” olarak açıklanmıştır.⁶²⁴

Örnek: *وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ* “Bir de onlara karşı ben suçlu durumundayım. Bu yüzden onların beni öldürmelerinden korkarım.”⁶²⁵

Âyette mekân zarfı olan “*عِنْدَ*” yerine cerr harfi olan “*عَلَيَّ*” kullanılmıştır. Cümlelerin aslı “*وَهُمْ عِنْدِي ذَنْبٌ*” şeklindedir.⁶²⁶

Örnek: *مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ* “Biz onları ancak hak ve hikmete uygun olarak yarattık. Ama onların çoğu bilmiyorlar.”⁶²⁷ Bu âyette ise cerr harfi olan “*لَامٍ*” yerine bir başka cerr harfi olan “*بَاءٍ*” gelmiştir. Müellif, takdiri “*لِلْحَقِّ*” olarak açıklamıştır.⁶²⁸

Örnek olarak zikredilen bir cer harfi’nin bir diğerinin yerine kullanılması, sadece bu sayılanlardan ibaret değildir. Özellikle İ’rabu’l-Kur’an ve tefsîr kitaplarında âyetlerin manalarının doğru olarak anlaşılmasına yardımcı olması için bu konuya sıkça yer verilmiştir.

⁶²⁴ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 578; *Edebu’l-Kâtib*, s. 508.

⁶²⁵ Şuara, 26/14.

⁶²⁶ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 578.

⁶²⁷ Duhan, 44/39.

⁶²⁸ *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an*, s. 578.

SONUÇ

İslam âleminde yeni fetihlerle beraber farklı millet ve kültürlerle karşılaşmalar, İslam dünyasında başta inanç ve dil alanında olmak üzere birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Kur'an'ın okunması ve anlaşılmasında açık hatalar yapıyor ve her toplum Kur'an'ı kendi düşünce ve inancına göre te'vîl ediyordu. Bu durum öyle bir noktaya varmıştı ki Arapça konuşan herkesin kolayca anlayacağı ifadeler için bile açıklamaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu gelişmeler, Kur'an dili ve inancının yozlaşma ve bozulmaya karşı korunması konusunda zamanın Müslümanları arasında bir istek ve sorumluluk bilincinin oluşmasına sebebiyet vermişti. Çünkü bu durum, inanç konularının doğru bir şekilde açıklamasını ve anlaşılmasını da gerekli hale getirmiştir. Böylece İslam kültürü, te'vîl ilmini kullanarak, inanç bakımından ulusal özelliğini yitirmiş bir geçmişe sahip olan muhâtaplarına cevap vermiş oluyordu.

Siyasi ve itikâdî konularda fikrî çatışmaların ve tartışmaların ortaya çıktığı böyle bir zaman ve ortamda yaşamış olan İbn Kuteybe, çevresinde yaşanan tüm bu gelişmelere sessiz kalmayarak, onlara çözüm üretmek amacıyla birtakım eserler kaleme almıştır. Bu düşünceden hareketle kaleme aldığı *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an* adlı eserinde birçok konuyu dil alanındaki bilgisiyle, dilsel kural ve tahliller ışığında ele alarak bu alanda birtakım yeni açılımlara öncülük etmiştir. İbn Kuteybe, itikâdî kaygıları dilsel kurallar yardımıyla gidermeye yönelik bu çalışmaların neticesinde kavramsal düzeyde kendisinden önce pek kimsenin söz etmediği isti'âre, mecâz, maktûb, temsil ve îcâz gibi belâgat ilmîne dair birtakım kavramların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tekrar ve ziyade, hazif ve ihtisar, kinaye ve ta'rîz, lafzın zâhirinin manasına muhalefeti ve hurûf mukatta'a kitapta ele alınan diğer konulardır. Sûrelerdeki muşkil lafızların te'vîl ve tefsîrini yapan müellif kitabında, birden fazla anlam içeren "kazâ, hüdâ, ümmet, din, hisâb" gibi kırk sekiz Kur'an kavramını, "keeyyin, eyyâne, bel" gibi yirmi dokuz edati, "kâde, te'âle, helumme" gibi altı çekimsiz fiil, isim-fiilin anlamını ve dil özelliklerini de inceleme konusu yapmıştır.

Beşinci ve altıncı asırda ancak ıstılâhî yapısına kavuşan birçok belâgat kavramının İbn Kuteybe'nin ikinci asır gibi çok erken sayılabilecek bir dönemde kendisi tarafından düzenli bir şekilde kaleme alması belâgat tarihi için son derece mühim bir gelişmedir. Bu itibarla onun dil ve tefsîr ile ilgili verdiği eserler, dil ve belâgat anlayışının belirlenmesi ve bazı konulara açıklık getirmesi açısından önemlidir. Erken sayılabilecek bir dönemde yaşamış olmasına rağmen verdiği bilgilerin Arap Dili tarihi açısından değerinin yanında, yapmış olduğu te'vîl ve tahlilleriyle tefsîr ve Arap Dili alanında önemli bakış açıları getirerek, Arap Dilinin ve Belâgat ilimlerinin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Akdemir, Hikmet, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, Nil Yay. İzmir, 1999.

‘**Antere**, b. Şeddâd b. Amr b. Mua‘aviye b. Kerâd el-Absî, *Divân*, byy. bty.

Arpa, Abdulmuttalip, “İbn Kuteybe’nin, Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları, Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an Çerçevesinde,” *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, 2011.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsîr Tarihi ve Tabakâtu'l-Müfessirîn*, İstanbul, 1973.

Birişik, Abdülhamit, “Te’vîlu Muşkili’l-Kur’an,” *DİA*, XLI, İstanbul, 2012.

-----“İbn Kuteybe,” *DİA*, XX, İstanbul, 1999.

Bolelli, Nusrettin, “Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi,” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, 1987-1998.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Tarihi*, I-II, Ankara 1988.

Çiçek, Yakup, “Muşkili’l-Kur’an,” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7-8-9-10, İstanbul, 1995.

Durmuş, İsmail, “Mecâz,” *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003.

Dülber, Hatice, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.

Ebû Ubeyde, Ma‘mer b. el-Musenna et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l Kur'an*, thk. ve nşr. Fuat Sezgin, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1401/1981.

Ebû Hilâl, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Kitâbu's-Sina'ateyn*, nşr. Müfid Kumeÿha, Beyrut, 1404/1984.

el-Cebbûrî, Abdullah, İbn Kuteybe'nin *Garibu'l-Hadîs*, isimli eserinin *Muhakkik Mukaddimesi*, Bağdat, 1977.

el-Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî, Muessesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, Beyrut, 1988.

el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Saîd, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, bty.

el-Karaşî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ebî'l-Hatâb *Cemhertu'l-Eş'aru'l-Arab*, thk. Alî Muhammed el-Becâdî, nşr. Nahdetu Mısır, bty.

el-Kazvînî, el-Hatîb Celâluddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Umer b. Ahmed eş-Şafîî, *el-Îzâh fi 'Ulûmi'l-Belâğâ, el-Meânî-el-Beyân-el-Bedî'*, nşr. İbrahim Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Kâhire, 1424/2003.

el-Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Ezdî el-Mesîlî *el-'Umde fi Mehâsini's-Şi'r ve Adâbih*, thk. Muhammed Muhyeddîn Abdilhamîd, nşr. Dâru'l-Cebel, 1401/1981.

el-Merzubânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd el-Horasânî el-Bağdâdî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1402/1982.

el-‘Imâdî, Hâmid b. Ali b. İbrahim, *et-Tafsîl fi’l-Farkı beyne’t-Tefsîr ve’t-Te’vîl*, thk. Prof. Dr. Muhammet Tasa, Adal Ofset, Konya, 2005.

Evs b. Hacer, Ebû Şureyh b. Attâb et-Temîmî, *Divân*, nşr. Muhammed Yûsuf Necm, Dâru’s-Sadr, Beyrut, 1399/ 1979.

en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref *Tehzibû’l-Esmâ ve’l-Lugat*, Dâru’l-Kutubi’l-İmiyye, Beyrut, bty.

er-Râzî, Fahriddîn b. Ömer, *Nihâyetu’l-İcâz fî Dirâyeti’l-İ‘câz*, nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Dâr-u Sadır, Beyrût, 1424/2004.

et-Teftâzânî, Sa‘duddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Umer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Hurâsânî, *Muhtasaru’l-Me‘ânî*, nşr. Mektebetu’l-Buşrâ, Keratiş /Pakistan, 1433/2012.

ez-Zehabî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, Muessesetu’r-Risâle, thk. Ali Ebû Zeyd, Beyrut, 1403/1983.

----- *Mîzânu’l-İ’tidâl*, thk. Ali Muhammed Becâvî, nşr. Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut, 1430/2009.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah, “Belâgat İlminin Gelişmesinde Kelâmcılar ile İslâm Filozoflarının Rolü”, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Erzurum 1990.

İbn Hacer, Ebu’l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, nşr. Dâiretu’l-Ma‘ârif en-Nizâmiyye, Hindistan, 1326.

-----*Lisânu'l-Mîzân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut,
1416/1996.

İbn Hallikân, Şemsuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed,
Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zemân, thk. İhsân Abbâs, Dâru's-Sadr,
Beyrut, 1415/1994.

İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemâluddin Abdillâh b. Yûsuf, el-
Ensârî, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin
Abdulhamid, Mektebetu Dâri'l-Fikr, Beyrut, 2009.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-
Dîneverî, *Edebu'l-Kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâlî, Beyrut/Lübnan,
1402/1981.

----- *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, nşr.
Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut, 1408/1988.

----- *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire,
1348/1930.

----- *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an*, thk. Ahmed Sakr, nşr. Dâru-l
Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401/1981.

----- *Tefsîru Garibî'l Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, nşr.
Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1398/1978.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali
b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî, *Lisânu'l-'Arab*, nşr. Dâru's-Sâdr, Beyrut,
1993.

İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'arife, Beyrut, 1417/1997.

İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ*, thk. İbrâhîm es-Samerrâî, Dâru'l-Menâr, Ürdün, 1405/1985.

----- *el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf Beyne n-Nahvîyyin*, nşr. el-Mektebtu'l-'Asriyye, 1424/2003.

İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddin Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr*, nşr. Ali Muhammed Dabba, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, bty.

İmruûlkays b. Hucr, Ebû Vehb (Ebu'l-Hâris / Ebû Zeyd) Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkîlu'l-Murâr, *Divân*, nşr. Dâru'l-Ma'arif, Beyrut, 1425/2004.

Kılıç, Hulûsî, "Belâgat," *DİA*, V, TDV yay. İstanbul, 1992.

Lebîd, Ebû Akîl b. Rebî'a b. Mâlik b. Ca'fer el-Amirî el-Ca'ferî, *Divân*, nşr. Dâru'l-Ma'arif, 1425/2004.

Mûsâ el-Huseynî, İshâk, *İbn Kuteybe*, İngilizce'den Arapça'ya tercüme eden Haşim Yagi, Beyrut, 1980.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit, "Ârap Dilinde İlk İstişhâd," *DEÜİFD*, sy. V, İzmir, 1989.

Pala, İskender, "İstiâre," *DİA*, XXIII, İstanbul, 2001.

----- "İstişhâd," *DİA*, XXIII, İstanbul, 2001.

Sakr, Seyyid Ahmed, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'an, Nâşirin Mukaddimesi*, Dâru-l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401/1981.

Saraç, Yekta, "Îcâz," *DİA*, XXI, İstanbul, 2000.

Ukkaşe, Servet, İbn Kuteybe'nin *el-Me'ârif* isimli eserinin *muhakkik mukaddimesi*, nşr. Dâru'l-Ma'ârif, Beyrut, 1960.

Uzunoğlu, M. Vecih, "Kur'an'da Gramer Hataları İddiası ve Bir Reddiye," *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 18, 2005.

Varol, M. Bahaüddin, "İbn Kuteybe Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri," *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya, bty.

----- "İbn Kuteybe ve Tarihçiliği," *İslamî İlimleri Dergisi*, yıl 3. sy. 2. 2008.

Varol, Hüseyin, "İbn Kuteybe ve Eserleri," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Erzurum, 1986.

Yazıcı, Hüseyin, "İbn Kuteybe," *DİA*, XX, İstanbul, 1999.

Yerinde, Adem, "İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Muşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 / 2007.

Zûrrumme, Ebû'l-Hâris Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. Amr el-Adevî el-Kinânî el-Kahtânî, *Divân*, nşr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut/ Lübnan, 1415/1995.